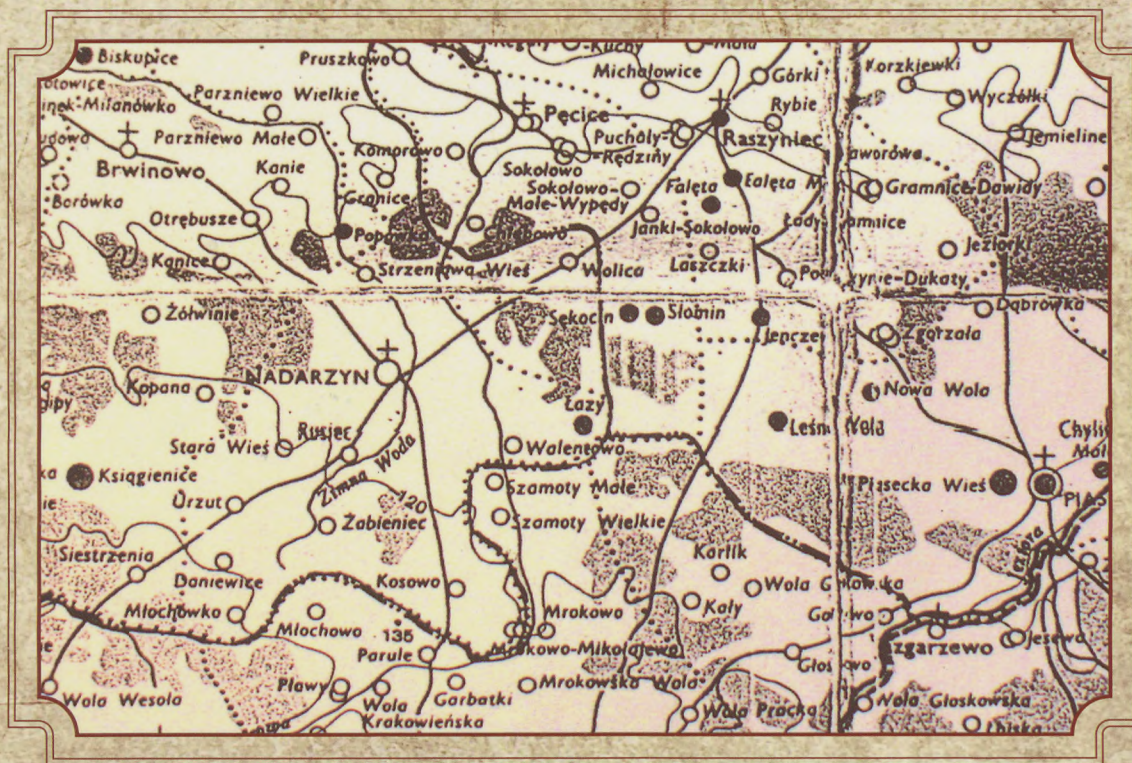


Nadarzyn na przestrzeni wieków

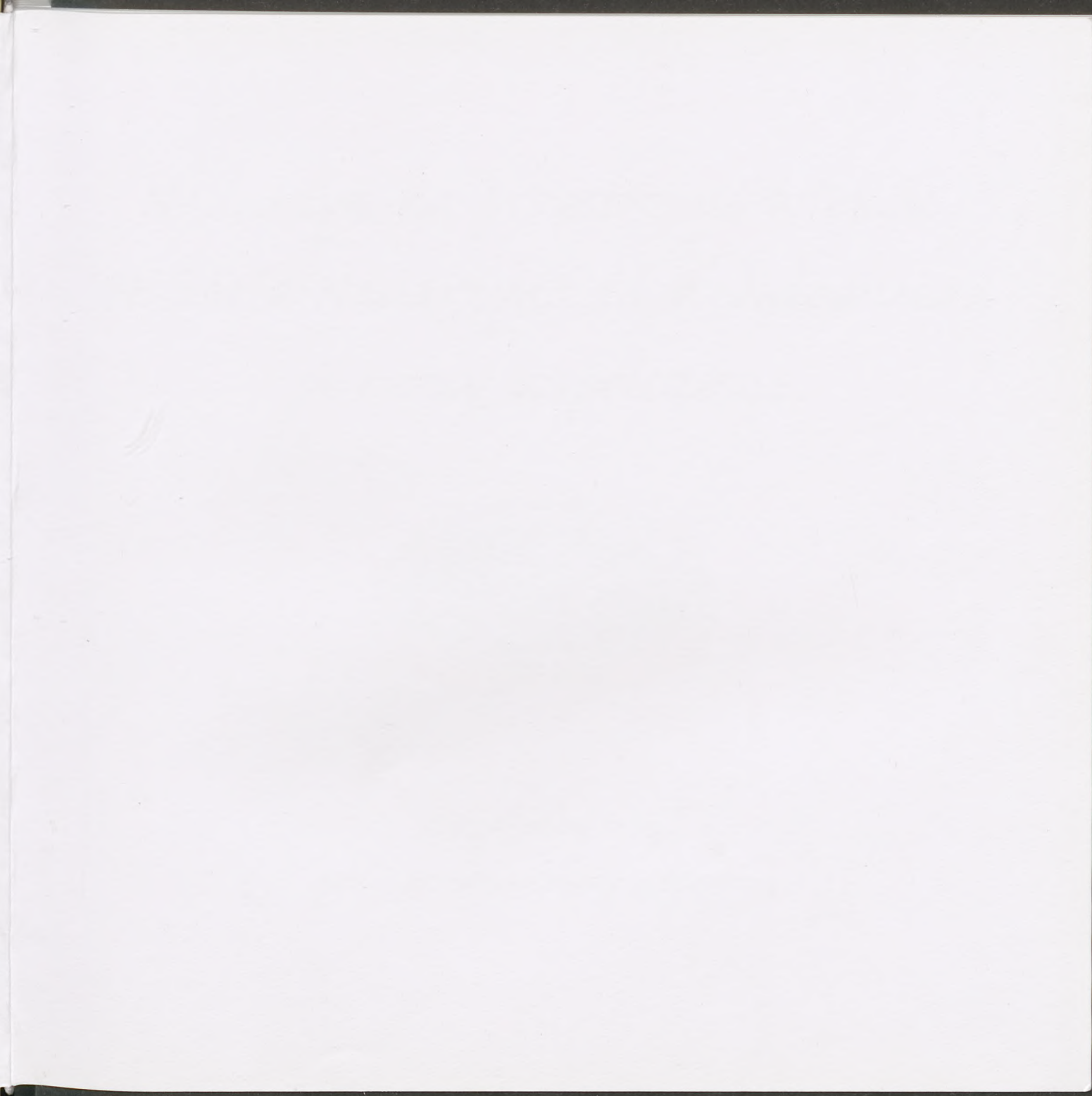
Historia Nadarzyna

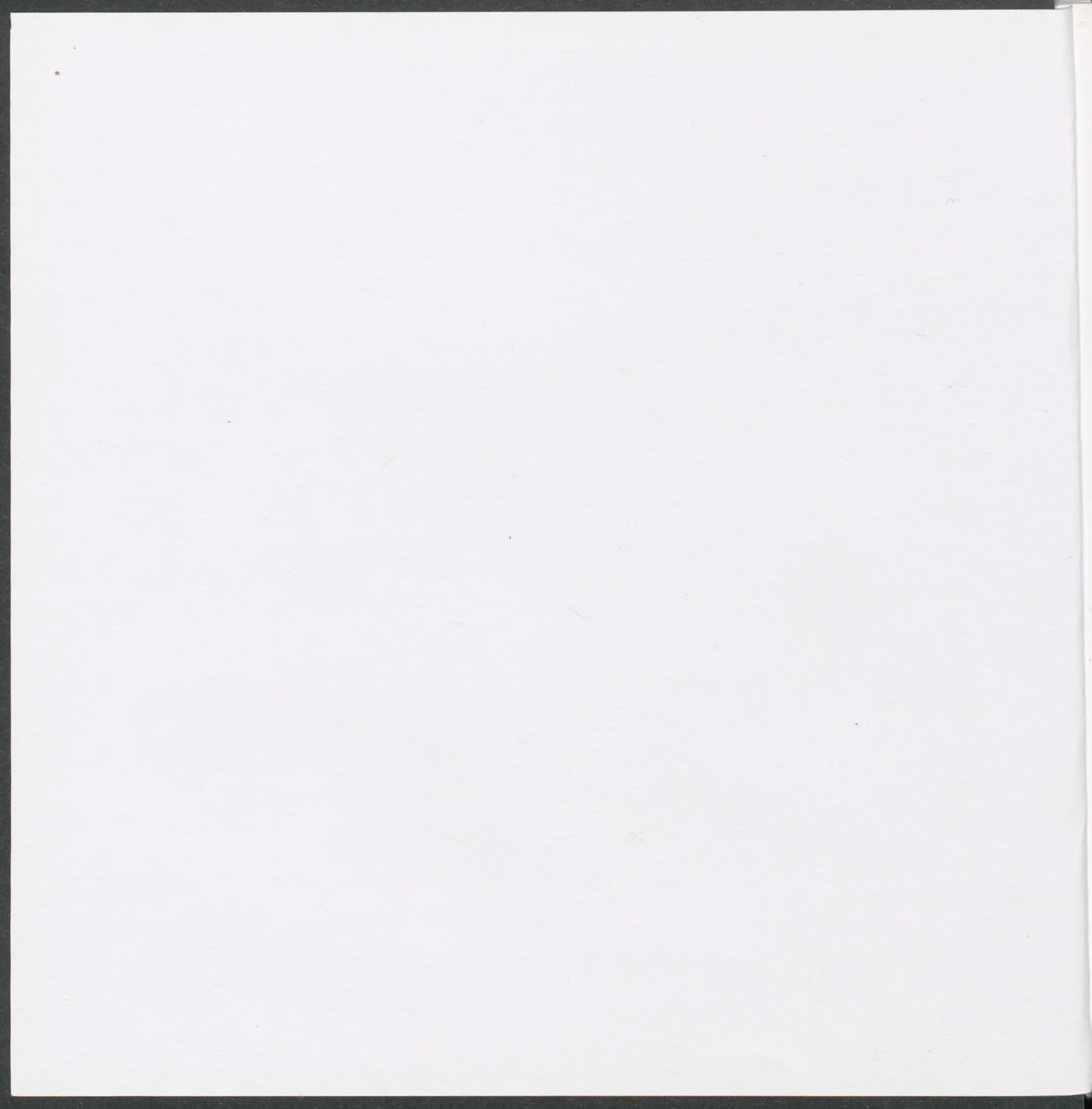
od średniowiecza

po czasy współczesne









Nadarzyn na przestrzeni wieków.
Historia Nadarzyna od średniowiecza
po czasy współczesne.



Zespół redakcyjny
przy Urzędzie Gminy Nadarzyn

Opracowanie:

Zespół redakcyjny przy Urzędzie Gminy Nadarzyn w składzie:
Magdalena Drzewucka, Dorota Sobolewska - Głodek, Maciej Szmel, Jarosław Wołkowyci.

Wydawca:

Urząd Gminy Nadarzyn
ul. Mszczonowska 24
05-830 Nadarzyn

Wydanie publikacji (skład, druk i oprawa) współfinansowane w ramach Projektu:

pn. Promocja lokalnego dziedzictwa historycznego i kulturalnego poprzez wydanie książki i przygotowanie wystawy Historia Nadarzyna od początku istnienia do współczesności.

Skład, druk i oprawa:

HELDROK Helena Rąbalska
ul. Partyzantów 3b
82-200 Malbork

ISBN 978-83-923726-8-4



Projekt zrealizowany w ramach programu Osi 4 "LEADER", działania 413, "Wdrażanie Lokalnych Strategii Rozwoju" objętych Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013 z zakresu małych projektów, na obszarze objętym LSR realizowaną przez LGD „Ziemia Chełmońskiego”



Spis treści

Zanim powstało miasto	6
Powstanie miasta Nadarzyn	8
Kościół i parafia w Nadarzynie	10
1. Kościół nadarzyński na przestrzeni wieków	10
2. Nadarzyńscy duszpasterze	16
3. Cmentarz nadarzyński	26
Pierwsze wieki funkcjonowania Nadarzyna	29
1. Powstanie miasta: nazwa, lokacja i pierwsze przywileje	29
2. Przedstawiciele władzy i sposób jej sprawowania	31
3. Struktura społeczna i narodowościowa	33
4. Rozwój gospodarczy	35
Wiek XVI – XIX	37
1. Właściciele Nadarzyna i jego mieszkańcy	37
2. Nadarzyńskie perły architektury i działalność hrabiego Ostrowskiego	39
3. Dr Ludwik Maurycy Hirszweld	42
4. Nadarzyn w Polsce porozbiorowej	44
Wiek XX	49
1. Zmiany w strukturze społecznej Nadarzyna i odpływ mieszkańców narodowości żydowskiej	49
2. Ochotnicza Straż Ogniowa	51
3. Gospodarka, kultura i oświata w Nadarzynie w latach międzywojennych	56
Lata okupacji hitlerowskiej	60
Powojenny Nadarzyn	71
1. Struktura społeczna ludności Nadarzyna w pierwszych latach powojennych	71
2. Nadarzyńskie instytucje użyteczności publicznej	75
3. Nowy podział administracyjny	75
4. Oświata i kultura	78
5. Architektura powojenna	84
Lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte XX wieku	85



Lata dziewięćdziesiąte i czasy współczesne	91
1. Przemiany polityczne i ich wpływ na społeczność Nadarzyna	91
2. Rozwój placówek oświatowych	91
3. Odrestaurowanie Zajazdu Nadarzyńskiego i rozwój instytucji publicznych	95
4. Orkiestra Dęta OSP Nadarzyn – sukcesy na arenie międzynarodowej	96
5. Działalność opiekuńczo - wychowawcza i harcerstwo	98
6. Sukcesy na arenie sportowej	101
7. Nadarzyn dzisiaj	104



Szanowni Państwo,

Z okazji przypadającej w 2013 roku 560. rocznicy nadania praw miejskich Nadarzynowi postanowiliśmy uczcić ten piękny Jubileusz oraz pamięć wszystkich poprzedzających - nas tu współcześnie żyjących - pokoleń, mieszkańców tej osady, nie tylko poprzez uroczystości jubileuszowe i szereg inicjatyw podejmowanych przez różne środowiska działające na terenie Nadarzyn. Przygotowując obchody jubileuszowe zaplanowaliśmy także opracowanie niniejszej publikacji, która ma stać się materiałem wyjściowym do kolejnych tego typu prac i książek oraz pamiątką Jubileuszu. Pierwszym krokiem na drodze do tworzenia kolejnych, bardziej szczegółowych prac historycznych, próbą zebrania w jednym opracowaniu całościowego spojrzenia na przeszłość Nadarzyn.

Zapraszam do zapoznania się niniejszą pracą dotyczącą Nadarzyn, która powstała na podstawie dostępnych źródeł historycznych i informacji, którymi podzielili się z nami Mieszkańcy. Publikacja ta ma stać się podstawą wiedzy o historii, tej zwyczajnej ale niezwyklej osady. Historia Nadarzyn bowiem to losy wielu pokoleń, wielu znamienitych i zwykłych ludzi, którzy swoim życiem byli i są częścią historii tego miejsca, to jednocześnie fragment dziejów Polski. Podkreślić należy, iż każde pojawiające się tu nazwisko, postać - to niejednokrotnie materiał do odrębnej, interesującej i wartościowej historycznej pracy. Mamy świadomość, że nie da się w jednej publikacji zawrzeć wszystkich wątków i przedstawić sylwetek wszystkich osób, które wpłynęły na losy Nadarzyn, nie pominąwszy nikogo.

Wielu z nas, współczesnych mieszkańców Nadarzyn to osoby osiadłe tu kilka, kilkanaście lub kilkadziesiąt lat temu. Nie możemy powiedzieć, że to nasze miejsce z dziada pradziada - ale żyjąc tu, tworząc część lokalnej społeczności, pracując, mając tu przyjaciół i rodzinę, dorastając tu dzieci, codzienność pozostawianą właśnie tutaj, każdemu z nas staje się bliska historia tego miejsca, losy poprzednich pokoleń. Losy Nadarzyn. Stając w nadarzyńskim kościele „dotykamy historii”, modląc się w tym samym miejscu, gdzie fundator tej świątyni, Tomasz A. z Rawitów Hrabia Ostrowski i inne odwiedzające to miejsce znamienite osobistości, gdzie więzieni byli powstańcy listopadowi oraz osoby zatrzymane przez hitlerowców w 1939 r. stajemy się ich częścią. Odwiedzając Kwaterę Poległych na nadarzyńskim cmentarzu możemy oddać cześć, tym którzy za nas poświęcili życie, zaś biorąc udział w kolejnych obchodach Święta Odzyskania Niepodległości przy Krzyżu z popiersiem Marszałka Piłsudskiego poczuć dumę z bycia Polakiem, z faktu, że wszyscy jesteśmy jednością, jednym narodem, że to nasz wspólny dom, wspólne dziedzictwo i obowiązek, Polską.

Zwrot „Nasza Mała Ojczyzna” - brzmi nieco archaicznie w dobie globalizacji i świata w zasięgu ręki jednakże to właśnie „Nasza Mała Ojczyzna jest ważna i niedoprecenienia. Dlatego jestem przekonany, że opracowanie to stanie się bliskie wszystkim, dla których Nadarzyn ma miejsce szczególne w ich sercu.

Zapraszam do lektury.
Z wyrazami szacunku,
Janusz Grzyb
Wójt Gminy Nadarzyn



Zanim powstało miasto...

Nadarzyn, niepozorna miejscowość pozostająca od stuleci w cieniu stołecznej metropolii może zaskoczyć bogactwem swojej historii. Osadnictwo istniało tutaj już w epoce brązu, czyli ok. 1000 lat przed Chrystusem, a świadczą o tym między innymi wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w 2004 r. na terenie pomiędzy wsiami Rusiec i Młochów. Odnaleziono tam ślady działalności człowieka sięgające ok. 1000 lat p.n.e., a także pozostałości po dymarkach, czyli piecach do jednorazowego wytopu żelaza. Prowadzący wykopaliska naukowcy z Muzeum Hutnictwa Starożytnego w Pruszkowie, pod kierunkiem p. Stefana Wojdy szacują wiek dymarek na ok. I wiek n.e. Odkrycia te dają świadectwo istnienia na terenie obecnej gminy Nadarzyn osady należącej do drugiego co do wielkości na ziemiach polskich (po Górach Świętokrzyskich) centrum hutnictwa, tzw. Wielkiego Centrum Hutnictwa Metalurgicznego na Mazowszu¹.

W 2006 roku, kiedy prowadzona była przebudowa i modernizacja nadarzyńskiego rynku oraz okalających go ulic, ze względu na jego położenie w strefie ochrony archeologicznej wszystkie prace pod powierzchnią gruntu realizowane były pod nadzorem archeologa. Przeprowadzone wtedy badania wykazały, że *„nadarzyński rynek, pierzeje i działki wytyczone zostały po wydaniu przez księcia mazowieckiego Bolesława IV prawa lokacji dla miasta. Nadarzyn założony został na pustym terenie, prawdopodobnie na wielkim wale wydmowym, o czym świadczą warstwy bielcowego, wymytego piasku (...). Na ślady intensywnego osadnictwa, poczynając już od XV w., można natknąć się właściwie w każdym miejscu rynku – są to skorupy z naczyń, drobne przedmioty żelazne. (...) Najwcześniejsze ślady osadnictwa odnaleziono w południowo – wschodniej części rynku, w pobliżu obecnej ul. Poświętnej. (...) Natrafiono tam na kilka studni piętnastowiecznych osadników”*.²

¹ Agnieszka Kmieć „Odkrycia archeologiczne na terenie naszej gminy Wiadomości Nadarzyńskie” nr 8 (64) 2004 r.

² Edyta Gawrońska „Nadarzyński rynek; „Wiadomości Nadarzyńskie” nr 9(77) 2005 r.



Foto: 2005 r. Ryszard Cędroński - archeolog. Plac Poniatowskiego: na fot z lewej: pn. – zach. Pierzeja przy posesji nr 29. Widoczna warstwa użytkowa z XVI w. oraz poziom ulic z XIX - XX w. Ujęcie ku pn. - wsch. Na fot z prawej: rondo – strefa pn. uliczki wjazdowej z rynku. Widoczne warstwy użytkowe z XVI – XVIII w. i poziomy ulicy XIX – XX w.



Powstanie miasta Nadarzyn

Nadarzyn jest osadą położoną w środkowej części Mazowsza. Potwierdzona w formie pisemnej historia Nadarzyna sięga XV wieku – czasów Księstwa Mazowieckiego, które powstało w wyniku podziału dzielnicowego Polski w 1138 r., po śmierci Bolesława III Krzywoustego. Obszar księstwa należał do księcia, który przekazywał ziemie swoim synom, zasłużonym rycerzom bądź Kościołowi. Na darowanych terenach zakładano pierwsze osady. Już w końcu XIV w. na terenie obecnej Gminy Nadarzyn zaczęto wycinać pierwotną puszcze i powstawały pierwsze wsie. Do najstarszych należą: Parole, Krakowiany, Szamoty - pierwsze wzmianki o nich pochodzą z tego właśnie okresu³. Był on wtedy osadą, stanowiącą własność znanej rodziny, mazowieckiej – Nadarzyńskich z Ruśca herbu Radwan.

To właśnie dzięki staraniom przedstawiciela tego rodu Tomasza, ówczesny książę mazowiecki Bolesław IV przywilejem z 1453 roku – podniósł osadę Nadarzyn do rangi miasta. Wydany przywilej zezwalał na lokację miasta na prawie chełmińskim (według tego prawa rozwój miasta opierał się na głównym trakcie handlowym).⁴

Bolesław IV Warszawski
(ur. 1418/1420, zm. 10 września 1454) – książę warszawski, czerski, nurski, łomżyński, liwski, różański, ciechanowski, wyszogrodzki i zakroczymski w latach 1429-1454 (od 1436 samodzielnie, wcześniej regencja), w latach 1440 - 1444 formalnie książę podlaski.⁵



³ Historia administracyjna Gminy Nadarzyn – s.1 (arch. Referatu Promocji UG Nadarzyn).

⁴ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, t.VI, Warszawa 1893 r., s.855 - 856.

⁵ Karol Maleczyński: Bolesław IV. W: Polski Słownik Biograficzny. T. 2: Beyzym Jan – Brownsford Marja. Kraków: Polska Akademia Umiejętności – Skład Główny w Księgarniach Gebethnera i Wolffa, 1936, s. 280–281. Reprint: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Kraków 1989, ISBN 8304032910 oraz www.poczet.com.



Otrzymanie praw miejskich było nobilitacją dla mieszkańców, którzy w podzielonym ówczesnie społeczeństwie stanowym stali się mieszczanami. Fakt ten dawał nowe możliwości rozwoju. Przywileje potwierdzali następnie królowie: Zygmunt I Stary w 1529 roku, Zygmunt II August w 1559 r., Jan III Sobieski w 1682 r., August II Mocny w 1698 r. oraz Stanisław August Poniatowski w 1769 r. Równocześnie z otrzymaniem praw miejskich powstała również miejscowa parafia, której erekcji dokonał biskup poznański Andrzej z Bnina Opaliński.

Najstarsza znana pieczęć miasta Nadarzyn pochodzi z drugiej połowy XVIII wieku (1793 r.), która jako herb miejski zawiera trzy gałązki jedliny ustawione obok siebie pionowo. Dookoła nich znajduje się napis - „OPPIDI NADARZYNESIS” (oppidum z łac. – miasto, obwarowanie). Odnaleziona pieczęć znajduje się w Muzeum Narodowym w Warszawie. W okresie porozbiorowym miejsce tego herbu zajęły godła państwowe. Herb miejski poszedł w zapomnienie, a gdy w roku 1847 władze nakazały przedstawienie jego rysunku do zatwierdzenia, przedłożono zupełnie nowy projekt ze strzałą, mieczem i jastrzębiem⁶



Herb, którym gmina Nadarzyn posługuje się współcześnie po uprzednim dokładnym opracowaniu i zatwierdzeniu przez Centrum Heraldyki Polskiej został przyjęty przez Radę Gminy Nadarzyn Uchwałą Nr XXXVI/218/97, z dnia 12 sierpnia 1997 r. Opis herbu brzmi: „w złotym polu trzy zielone gałązki jedliny w słup”.

⁶ dr Marian Gumowski: „Herby miast województwa warszawskiego”, Polskie Towarzystwo heraldyczne, Warszawa 1938 r., str. 37).



Kościół i parafia w Nadarzynie

1. Kościół nadarzyński na przestrzeni wieków

„25 maja 1453 r., na mocy przywileju biskupa poznańskiego, Andrzeja z Bnina, został erygowany w Nadarzynie kościół – kilku wezwań (Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny, Rozesłania Apostołów i św. Michała Archaniola oraz śś. Marcina i Leonarda Wyznawcy). Oprócz kościoła powołano do życia parafię, w skład której weszły wsie: Rusiec Stary (Stara Wieś), Rusiec, Zajączkowa Wola, należące wcześniej do parafii brwinowskiej, ze wszystkimi dochodami i dziesięcinami, oraz wsie nowo założone: Nadarzyn, Strzeszeniowa Wola (Strzeniówka), Paszkowa Wola (Paszków), Łaziska (Łazy?), Kossowo (Kosów) i Mrokowska Wola. W 1496 r. (3 lipca), na mocy kolejnego przywileju, do parafii nadarzyńskiej zostały włączone dwie nowo założone wsie: Czyżewo inaczej Mikołajewo i Zalesie inaczej Marcinowo. Nowy kościół parafialny został uposażony przez właściciela miasta w 2 łany⁷ pola, wykarczowane i wolne od opłat wraz z łąkami przynależnymi do niego. Ponadto na rzecz kościoła przeznaczono staw rybny z łąką, ogród wolny od opłat i place – jeden na dom plebana, drugi na dom wikarego, trzeci dla nauczyciela⁸. W 1453 roku, kiedy powstała parafia w Nadarzynie według podziału administracyjnego kościoła rzymsko - katolickiego w Polsce, miejscowość ta należała do Archidiecezji Poznańskiej i stan taki miał miejsce do lat dziewięćdziesiątych osiemnastego wieku. Dlatego też wizytującymi miejscową wspólnotę przez wieki byli biskupi poznańscy. W 1458 roku rozpoczęła się budowa pierwszego kościoła, z filią w Ruścu. Kościół ten najprawdopodobniej uległ zniszczeniu w pożarze, jaki nawiedził Nadarzyn w 1532 r.⁹

W 1603 roku nadarzyńską świątynię wizytował biskup poznański Wawrzyniec Goślicki.

⁷ 1 łan odpowiadał powierzchni średniej wielkości chłopskiego gospodarstwa feudalnego 1 łan = 30 morg ≈ 17,955 hektara.
Źródło: <http://sloownik.rolnicy.com/l/lan---miara-powierzchni.html>.

⁸ Daniel Wolborski „Dzieje Nadarzyny w okresie XV-XVI w. Funkcjonowanie miast prywatnych na Mazowszu w początkach nowożytności”. *Rocznik Mazowiecki* Tom XXIV (2012) str. 103.

⁹ Tamże, str.103.



ECCLESIA IN OPPIDO NADA: RZIN³

Ecclesia Parochialis in oppido Nadarzin ut constat consecrata in laudem Dei Omnipotentis
et honorem Beate Virginis Mariae Visitationem et Sancti Leonardi Confessoris cum suis Indulgen-
tijs approbatis. Sunt et aliae Indulgentiae quae sub pleniturno quolibet mense antiquitus cum beati
Sacramento processio observatur. Fundationis et Patronatus Generosi olim Victorini Nada-
rynsky de Lusice ibidem heredis Parochus Ecclesiae Rector Andreas a Ribno actupresbyter in

Fot. „Kościół w miejscowości Nadarzyn” – początek zapisu z wizytacji Biskupa W. Goślickiego, arch. Archidiecezji
Poznańskiej. Dokument sporządzony w języku łacińskim.

Dzięki zapisom z tej wizyty dowiadujemy się m.in., że kościół, zapewne drewniany, był pod wezwaniem Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny i św. Leonarda Wyznawcy oraz że był on wówczas w dobrym stanie. Pracowali tu misjonarze, na utrzymanie których fundusze przeznaczał kasztelan zakroczymski, Walenty Nadarzyński „(...) zabezpieczywszy dla nich na rolach miejskich cztery grzywny rocznego dochodu¹⁰. Uposażeniem kościoła prócz folwarku w Nadarzynie, złożonego z dwóch łanów roli, łąk i ogrodów, były dziesięciny ze wsi Walendów, Rusiec, Żabieniec, Stara Wieś, Duniewice, Mroków, Wólka Mikołajewska. Posiadał także kościół ten rozmaite legaty. Tak np. w roku 1637 Stanisław Strzałkowski zapisał mu 200 ówczesnych złotych na chorągiew, na której miało być odmalowane Zmartwychwstanie Pańskie. Prócz kościoła parafialnego w Nadarzynie była jeszcze w tej parafii w roku 1603 kaplica we wsi Ruścu, należącej wówczas do Mikołaja Zielińskiego, wojewody płockiego. Odprawiał w niej niekiedy nabożeństwo proboszcz nadarzyński.”¹¹

W kronice parafialnej nie istnieje informacja na temat wystroju pierwszej świątyni. W 1661 roku, dzięki staraniom wojewody płockiego, starosty wyszogrodzkiego Michała Karnkowskiego został

¹⁰ 1 grzywna (marka) = 16 łutów = 0,2026 kg Źródło: http://pl.wikipedia.org/wiki/Grzywna_krakowska.

¹¹ Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, w dawnej diecezji poznańskiej przez Józefa Łukasiewicza, T.III, Poznań 1863 r., s.285.



wzniesiony nowy kościół. Nie znamy wezwania tego kościoła ani opisu wystroju, gdyż dokumenty parafialne uległy zniszczeniu.

W roku 1806, 11 lat po III rozbiorze Polski, kiedy przynębienie ogarnęło Polaków, w Nadarzynie wzniesiono murowany kościół pod wezwaniem św. Klemensa Papieża Męczennika. Fundatorem świątyni był Tomasz Adam z Rawitów Hrabia Ostrowski. Z kroniki parafii dowiadujemy się, iż: *„Kościół piękny fundamentalny otrzymuje Nadarzyn, a to dzięki ogromnie szlachetnemu i dobremu gospodarzowi Ostrowskiemu Tomaszowi Adamowi.”*¹² Hrabia zlecił wykonanie projektu architektowi Jakubowi Kubickiemu – uczniowi Dominika Merliniego nadwornego architekta Stanisława Augusta Poniatowskiego, ostatniego króla Polski.

Kościół jest budowlą klasycystyczną, otynkowaną, na planie wydłużonego ośmioboku z ryzalitami. Wnętrze salowe wykonane jest na planie elipsy, z 12 kolumnami w stylu doryckim zwieńczonymi fryzem, na którym opiera się wieżba dachowa. Z opisu zamieszczonego w inwentarzu z 1876 r., który sporządził proboszcz parafii, ksiądz Jan Jaraczyński wynika, iż: *„Kościół ten ma trzy ołtarze to jest 1 Wielki murowany, w którym znajduje się obraz Pana Jezusa Ukrzyżowanego. 2 ołtarz po prawej stronie z obrazem Zwiastowania Najświętszej Marii Panny na płótnie namalowany, lecz umieszczony w ramach pozłacanych drewnianych.”*¹³ W kościele znajdował się chór z organami o ośmiu głosach i dwóch pedałach. Za ambonę służyła łoża po stronie Ewangelii.¹⁴ Świątynia ta była wyposażona w kilka ławek oraz dębową posadzkę.¹⁵ Piękny i wspaniały klimat do modlitwy kościół zawdzięczał swoim duszpasterzom. Dzięki księdzu Stanisławowi Gogolewskiemu, pod koniec XIX wieku sprawiono podstawy wielkiego ołtarza. Tabernakulum o konstrukcji neoklasycystycznej jest pamiątką po księdzu Piotrze Loewe, który był proboszczem od 1908 do 1918 roku.



Fot. portret fundatora nadarzyńskiej świątyni Tomasza Adama Hrabiego Ostrowskiego – wiszący obecnie w zakrystii

¹² Cz. Maliszewski (przedruki w zbiorach archiwum parafii pw. św. Klemensa w Nadarzynie).

¹³ M. Cabanowski, *Opowieści o kościołach dawnego dekanatu grodziskiego*, Grodzisk Mazowiecki 1996, s. 106.

¹⁴ Cz. Maliszewski, *Kronika parafii*, s. 9.

¹⁵ Tamże, s. 9.



*Fot. Tabernakulum oraz obraz Jezusa Miłosiernego w bocznej nawie nadarzyńskiej świątyni.
Do września 2014 roku.*



Inwentarz z 1893 roku podaje, że w miejsce zniszczonej dachówki położono blachę cynkową.”¹⁶ W nowym kościele znalazły się obrazy Kazimierza Wojniakowskiego, ucznia Marcello Bacciarellego oraz portret fundatora, Tomasza Adama z Rawitów Ostrowskiego i jego nagrobek (zm. w 1817 roku).



Fot. Zabytkowe obrazy autorstwa Kazimierza Wojniakowskiego znajdujące się w kościele Ukrzyżowanie Jezusa oraz Zwiastowanie.

Na zewnątrz, przy południowej ścianie budowli umieszczony jest nagrobek Ignacego Bolesty, zmarłego w 1838 roku radcy stanu, pułkownika wojsk polskich. „Był on jeszcze w 1820 roku – wg *Rocznika Wojskowego Królestwa Polskiego* – w służbie czynnej w 1. Pułku liniowym Dywizji Piechoty, był kawalerem orderu św. Anny 2. klasy.”¹⁷

¹⁶ M. Cabanowski, „Opowieści o kościołach dawnego dekanatu grodziskiego”; Grodzisk Mazowiecki 1996, s. 108.

¹⁷ Tamże, s. 109.



Ponadto, na tylnej zewnętrznej ścianie kościoła znajdują się tablice nagrobne Krystyny z Arkuszeńskich Krasnodębskiej – dziedziczki Nadarzyna, zmarłej w 1881 r. oraz Wincentego Arkuszeńskiego, zmarłego w 1855 r. dziedzica dóbr Nadarzyna. Umieszczono tam także, obok szklanej mozaiki, tablicę upamiętniającą ofiary II wojny światowej (ufundowaną przez społeczność Nadarzyna w 1999 r.). W sąsiedztwie budynku kościoła znajduje się XIX wieczna dzwonnica. We wnętrzu świątyni znajduje się również pomnik stanowiący epitafium Tomasza Adama hrabiego Ostrowskiego, powstałe po śmierci fundatora kościoła w roku 1817.

W 1994 roku w czasie prac konserwatorskich na płycie pomnika odkryto inskrypcje polskich jeńców z powstania listopadowego.¹⁸ Odkrycie to jest namacalnym dowodem wielkiego narodowego dramatu, dowodząc współcześnie żyjącym, że w zwyczajnych pejzażach i murach tkwić mogą rzeczy niezwykle, warte pochylenia się i zadumy nad minionymi czasami. Oto treść inskrypcji: ¹⁹ „Leopold Ogródowicz dnia 13 września 1831 – Dzisiaj przeprowadzają nas tu stado do Warszawy; wszyscy nas tu w Kościele jest 318 przeprowadzonych w Woli pod Warszawą.”; „Xawery Skibiński d.8. tu przyprowadzeni jako niewolnik zabrany w Woli pod Warszawą na d.6. wyszedłem z tej świątyni Pańskiej w marszu nie wiedząc przeznaczenia w d.13 września 1831”; „Xawery Tayler równego z innymi doznał losu”; „Kazimierz Królikiewicz był tu w niewoli”.



*Fot. Nagrobek Ignacego Bolesty;
arch. Referat Promocji UG Nadarzyn*



*Fot. Epitafium Tomasza Adama Hrabiego
Ostrowskiego; fot. M.Drzewucka*

¹⁸ List Klementyński, nr 34 z 23.XI.2005.

¹⁹ Tamże, s. 35.



2. Nadarzyńscy duszpasterze

Na przestrzeni wieków postęp dokonywał się dzięki wybitnym i genialnym ludziom. Działo i dzieje się tak również w sferze religijnej. To przecież wielcy święci dają kościołowi siłę oraz moc. Zwyczajny i zmęczony człowiek potrzebuje na drodze do Boga i swojej świętości kogoś, komu może zaufać, potrzebuje przewodnika. Takimi przewodnikami są kierujący parafią proboszcz oraz pomagający mu w pracy inni kapłani. Na przestrzeni wieków proboszcza określano różnymi nazwami: pleban, presbiter, parochus. Wszystkie jednak odnosiły się niezmiennie do człowieka, któremu powierzone zostało zbawienie parafian oraz administrowanie dobrami materialnymi małej części kościoła. *Pierwszym proboszczem został **Mikołaj z Kruszewa**, poświadczony w latach 1453–1469.*²⁰ Trudno ustalić kolejnych proboszczów. Ponadto w 1727 roku na plebanii wybuchł pożar, w wyniku którego spaliły się wszystkie dokumenty i akta dotyczące parafii. Tak więc o proboszczach z pierwszych dwóch wieków istnienia nadarzyńskiej parafii nic nie wiadomo. Pierwszym proboszczem, o którym pojawiają się wzmianki w zapisach kroniki jest ks. **Walenty Kieszkowski**. Prawdopodobnie pracował w parafii do 1680 roku, przeszedł do parafii Raszyn. Jego następcą został ks. **Paweł Kazimierz Godecki**, który przebywał w Nadarzynie od 1684 do 1734 roku (tu umiera).

O pracy ks. Pawła Godeckiego dowiadujemy się z odbytej 29.04.1728 roku wizytacji generalnej. „*Ksiądz chrzci, błogosławi małżeństwa we wszystkie dni świąteczne po Mszy św. naucza ludzi dekalogu, a w soboty i inne dni poprzedzające święta tłumaczy katechizm.*”²¹ Po jego śmierci probostwo obejmuje w lutym 1735 roku ks. **Cyprian Radziejowski** i pracuje w parafii do 30 sierpnia 1742 roku (żył ok 62 lata). Od września 1742 roku do 8 marca 1759 roku proboszczem parafii został ks. **Antoni Serwiński** (żył ok 45 lat). Następcą ks. Serwińskiego został ks. **Andrzej Krociński**. Objął parafię w maju 1759 roku do 27 stycznia 1792 r. (żyje 65 lat). Nowy proboszcz gorliwie prowadził swoją duszpasterską pracę. Troszczył się o wystrój kościoła, był fundatorem rokokowej monstrancji z figurami Marii i św. Józefa pod Głorią (1770 r.) oraz kielicha gładkiego (1767 r.).²² Ksiądz proboszcz dbał o życie religijne swoich parafian. W 1785 roku zorganizował misje, które prowadzili misjonarze warszawscy: Kostka, Bliźnicki, Gąsowski, Jakubowski. Troszczył się też o to, aby parafianie otrzymywali potrzebne sakramenty; w 1785 roku bierzmowania udzielał ks. Bp Malinowski. W czasie pracy duszpasterskiej ks. Krocińskiego ufundowany został nowy dzwon, który w roku 1774 poświęcił bp Załuski.²³ Od śmierci ks. Krocińskiego w styczniu 1792 roku nadarzyńska parafia była „osierocona” przez około 3 lata²⁴.

Ważnym faktem w tamtym okresie było powstanie diecezji warszawskiej, dotąd bowiem Nadarzyn należał do Archidiecezji Poznańskiej. Niezależność i odrębność od Archidiecezji Poznańskiej była kwestią powracającą na przestrzeni wieków. W 1794 roku papież Pius VI bullą *Ad universam agri*

²⁰ Daniel Wolborski „Dzieje Nadarzyny w okresie XV–XVI w. Funkcjonowanie miast prywatnych na Mazowszu w początkach nowożytności”. *Rocznik Mazowiecki Tom XXIV (2012)* str. 103.

²¹ Cz. Maliszewski, *Kronika Parafii*, s. 2.

²² I. Galicka, *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. X, Warszawa 1976, s. 21.

²³ Cz. Maliszewski, *Kronika Parafii*, s. 3.

²⁴ Tamże, s. 3.



Dominici chram, w oparciu o materiał opracowany przez bpa J. I. Rybińskiego oraz dekret Kongregacji, dokonał oficjalnego aktu oddzielenia archidiaconatu od Poznania z zamiarem utworzenia w odpowiednim czasie diecezji warszawskiej.²⁵ Nowa diecezja w chwili powstania oprócz Warszawy liczyła 7 dekanatów. Nadarzyn należał wtedy do dekanatu błońskiego.

Od marca 1795 roku do 31 grudnia 1828 roku nadarzyńską parafią kierował ks. **Stanisław Dybowski**, który swoją posługę w Nadarzynie rozpoczął mając 28 lat. W czasie jego pracy duszpasterskiej został pobudowany nowy murowany kościół (1806). Ksiądz proboszcz troszczył się także o jego wystrój. Dobrze układała się współpraca z właścicielem Nadarzyna Tomaszem Adamem z Rawitów hrabią Ostrowskim. To dzięki jego ofiarności kościół został odpowiednio wyposażony, a ksiądz Dybowski - dzięki wstawiennictwu Ostrowskiego - w 1828 roku został dziekanem piaseczyńskim.²⁶ Proboszcz zmarł w roku 1834.

Nowym administratorem parafii od stycznia 1830 roku do 27 stycznia 1851 roku został ks. **Wojciech Głuchowski**, który - podobnie jak jego poprzednik - dał się poznać jako dobry duszpasterz i gospodarz. Dzięki jego staraniom zakupiono trzy dzwony, nad zakrystią pobudowano kopułę, a dach pokryto dachówką. Kościół został ogrodzony drewnianym płotem. W 1853 roku na gruncie parafialnym założono nowy cmentarz. W dużej części własnym kosztem ks. Głuchowski wyremontował budynki plebanii. Do parafian kierował różne upomnienia, karcąc ich za brak uczestnictwa w nabożeństwach Wielkiego Postu i Adwentu.²⁷

Od lutego 1851 roku do czerwca 1875 roku proboszczem był ks. **Jan Zawistowski**, który w wyniku choroby nowotworowej przebywał w stołecznym szpitalu, a po śmierci został pochowany na warszawskich Powązkach. Jego następcą został ks. **Jan Jaraczyński**, który pracował w parafii od września 1875 roku do kwietnia 1890 roku, po czym przeszedł do parafii w Nowym Dworze. Kapłanem był przez 38 lat, zmarł w 1907 roku i podobnie jak poprzednik został pochowany na warszawskich Powązkach.

Od kwietnia 1890 roku do końca stycznia 1893 roku administratorem parafii był ks. **Aleksander Myszkowski**. Żył 64 lata. W październiku 1902 roku w Nadarzynie proboszczem został ks. **Stanisław Gogolewski**. Dzięki jego zaangażowaniu wybudowana została plebania, a w kościele położono kamienną posadzkę. Świątynia wzbogaciła się wówczas o nowy organ 8 głosowy, a dzwonnica otrzymała nowy dzwon.²⁸ Ksiądz Gogolewski zmarł w Warszawie 2 lutego 1903 roku. Wakat na objęcie stanowiska nie trwał długo. Nowym proboszczem został ks. **Antoni Pakulski**, który pełnił swoją posługę od marca 1903 do 1908 roku.

Nadarzyńska świątynia absorbowała czas i siły swoich duszpasterzy, którzy z ogromną troską dbali o jej piękno, wspaniały klimat do modlitwy. I tak za czasów posługi kapłańskiej ks. Antoniego Pakulskiego w 1904 roku wymalowano kościół, zakupiono nowe konfesjonały, których koszt, jak

²⁵ Ks. Henryk Matecki, „Dwustulecie Kościoła Warszawskiego w zarysie.” *Warszawskie studia teologiczne* XI/1998, 11-50, str.20.

²⁶ Cz. Maliszewski, *Kronika Parafii*, s. 5.

²⁷ Tamże, s. 9.

²⁸ Tamże, s. 9.



odnotowano w Księdze Wizytacji Kanonicznych wyniósł 260 rubli.²⁹ Budynki drewniane należące do parafii zamieniono na murowane. Ksiądz Pakulski był także założycielem orkiestry, która istniała do 1914 roku. Zmarł w San Remo 17 kwietnia 1908 roku. Dzięki ofiarności parafian jego ciało sprowadzono do Nadarzyna i pochowano na tutejszym cmentarzu. Pomnik wystawiła rodzina księdza. „Ks. A. Pakulski, zdolny mówca ludowy – chętnie przyjmowany u włościan – pełen energii, wiele mógł zdziałać dla parafii. 17 marca 1908 roku nadarzyńską parafię przejął ks. Piotr Loewe, w grudniu 1918 roku został przeniesiony do innej parafii. Podobnie jak jego poprzednicy upiększał kościół i wzbogacał jego wyposażenie. Pamiątką po ks. Loewe jest rokokowe tabernakulum, zielona kapa haftowana szczerolotymi nićmi i przedmioty służące do celów liturgicznych. W czasie jego posługi w parafii wyremontowano również stare organy. Ks. Loewe przywiązywał wielką wagę do nabożeństw, różańca, drogi krzyżowej oraz gorzkich żali.”³⁰



Fot. Kościół w okresie międzywojennym. Arch. parafii pw. św. Klemensa w Nadarzynie

²⁹ Ks. Henryk Małecki, „Dwustulecie Kościoła Warszawskiego w zarysie.” *Warszawskie studia teologiczne* XI/1998, 11-50, str.20.

³⁰ Cz. Maliszewski, *Kronika Parafii*, s. 5.



18 grudnia 1918 roku do parafii nadarzyńskiej przybył ks. **Czesław Maliszewski**. I - podobnie, jak jego poprzednicy - wkładał wiele troski w ubogacanie wystroju świątyni. Był przewodnikiem duchowym miejscowej wspólnoty w latach międzywojennych, następnie podczas zawieruchy wojennej w latach 1939 - 45, a także w pierwszych, jakże trudnych, powojennych latach. Był on kapłanem bardzo zaangażowanym nie tylko w pełnienie kapłańskiej posługi względem wiernych, ale i w lokalne życie społeczne.

Jak sam pisze w Kronice Parafii: „*Stan kościoła materialny i warunki własnej egzystencji zastałem opłakane Kościół, plebania, organistówka, dzwonnica bez dzwonów wołały o wysokie nakłady. Dopiero więc w 1925 r. zaczęliśmy oddychać*”³¹ Dzięki ofiarności parafian otynkowano świątynię i plebanię, zakupiono dzwony - na ten cel urządzono na Stefance loterię fantową. Ponadto za czasów duszpasterzowania w nadarzyńskiej parafii ks. Maliszewskiego kościół, plebanię i organistówkę zelektryfikowano, odnowiono obrazy Pana Jezusa Ukrzyżowanego oraz św. Anny. W 1934 zakupiono nową monstrancję. Kościół został wymalowany w 1940 i 1951 roku. Ks. Maliszewski był proboszczem do 1957 roku. Zmarł w Nadarzynie i pochowany został na miejscowym cmentarzu parafialnym.

Wydarzenia z okresu II wojny światowej, zaznaczyły swoje piętno na wyglądzie nadarzyńskiego kościoła. Na początku wybuchu wojny zrzucone bomby uszkodziły witraże, od strony północnej wyleciały szyby. Już w dniu 8 września 1939 roku do Nadarzyną wkroczyły wojska niemieckie. Dzień później okupanci dokonali zniszczeń we wnętrzu świątyni, ukradli trzy patery, odłamali górną część zabytkowego kielicha, pogięli puszkę oraz barokowy relikwiarz, zdewastowali zabytkowe elementy wystroju ścian. Podpalona została zakrystia, zabrano dzwony z zabytkowej dzwonnicy. Żołnierze niemieccy porabiali krzyż misyjny, który znajdował się na drodze prowadzącej do cmentarza.³²

Okupanci dopuścili się mordów na ludności. 10 września zastrzelono 15 mieszkańców Nadarzyną, głównie pochodzenia żydowskiego. Natomiast w dniu 12 września nastąpiły aresztowania miejscowej ludności. Po raz kolejny kościół stał się więzieniem, do którego spędzono 100 osób. Nazajutrz, 13 września przez Mszczonów, Rawę Mazowiecką, Tomaszów i Częstochowę wywieziono ich do obozu pracy koło Wrocławia.³³

O innych wydarzeniach z wojennych lat parafii i kościoła wiemy mało. Jedynie w Kronice Parafii ks. Maliszewski pisze: „*Osobiste sprawy, krzywdy, kradzieże, zamachy na życie pomijam*”.³⁴



Fot. Ks. Czesław Maliszewski
arch. parafii pw. św. Klemensa
w Nadarzynie

³¹ List Klementyński, nr 34 z 23 XI. 2005.

³² List Klementyński, nr 34 z 23 XI. 2005.

³³ „Ochotnicza Straż Pożarna w Nadarzynie. 100 lat w służbie dla społeczeństwa 1906 – 2006”, pod red. W. Sojki, publikacja okolicznościowa wydana z okazji 100-lecia OSP Nadarzyn, str.10.

³⁴ Tamże str. 10.



Po wojnie stopniowo likwidowano zniszczenia kościoła. W 1952 roku położono posadzkę kamienną - białą, marmurową. Wykonanie jej było możliwe dzięki ofiarności parafian, o czym pisał w Kronice Parafii ks. Maliszewski „*Wiadomo mi, że na posadzkę marmurową kościół na prowincji nie może sobie pozwolić. Lecz tak się złożyło, że ofiarność przy wznowionej kolędzie była spora.*”³⁵



Fot. Kościół w latach 60. XX w.
arch. parafii pw. św. Klemensa w Nadarzynie.



Fot. Wnętrze nadarzyńskiej świątyni – rok 1967.
arch. parafii pw. św. Klemensa w Nadarzynie.

Z Ksiąg Wizytacji Parafii dowiadujemy się, że ks. Maliszewski był nie tylko wspaniałym kapłanem, troszczącym się o sprawy religijne parafii, ale przede wszystkim dbał o świątynię. Świadczą o tym, protokoły po kolejnych wizytacjach kanonicznych. Parafię wizytowało wielu najznamienitszych dostojników Kościoła Katolickiego, w tym m.in.: dziekani grodziscy, J.E. Ks. Biskup Jerzy Modzelewski - Biskup Tytułarny Sufragan i Wikariusz Generalny Warszawski (wizytacja odbyła się w dniach 22 i 23 maja 1965 roku). W sprawozdaniu czytamy: „Świątynia jest jednonawowa, murowana. Posiada 5 ołtarzy, chrzcielnicę, 8-mio głosowe organy o napędzie elektrycznym. Całość zelektryfikowana. W kruchcie aktualne afisze i ogłoszenia oraz porządek małżeństw. Zakrystia posiada odpowiednią ilość aparatów kościelnych, naczyń liturgicznych i bielizny kościelnej. W świątyni i jej pomieszczeniach utrzymana czystość i porządek. W obrębie kościoła, na piętrze znajduje się salka katechetyczna, posiada ławki i pomoce szkolne”.³⁶ Ważnym wydarzeniem religijnym podczas tej wizytacji było przystąpienie 432 osób do sakramentu bierzmowania. Ksiądz Biskup wygłosił przemówienie „Na zakończenie

³⁴ Ochotnicza Straż Pożarna w Nadarzynie. 100 lat w służbie dla społeczeństwa 1906 – 2006; s. 10.

³⁵ Cz. Maliszewski, Kronika Parafii, s.10.

³⁶ Księga Wizytacji Kanonicznych 1952-1992 r. Archiwum Parafii Nadarzyn.



przemówiliśmy, uwypuklając znaczenie darów Ducha Św., które dają nam siłę do wytrwania w wierności Bogu, Krzyżowi i Ewangelii, konieczna jest jednak z nimi współpraca.”³⁷

Kolejnym ważnym wydarzeniem w życiu parafii była wizytacja J.E. Biskupa Władysława Miziołka - Biskupa Tytułarnego i Pomocniczego Warszawskiego, która odbyła się w dniach 23 i 27 września 1972 roku. W sprawozdaniu czytamy: „Wizytacja kościoła, plebanii i budynków gospodarczych wykazała, że kościół wymaga gruntownego remontu. (...) Ks. Proboszcz zdołał już pokryć kościół nową blachą i wymienić próchnicze belki na więzaniach dachowych, w najbliższej przyszłości chce przystąpić do renowacji ołtarzy w kościele, ogrzania świątyni, przerobienia budynku gospodarczego na sale katechetyczne i zebrań zespołów parafialnych.”³⁸ O życiu religijnym czytamy: „Frekwencja wiernych na niedzielnych Mszach św. była średnia, choć według ogólnego zdania podwoiła się od chwili przyścia nowego ks. Proboszcza. Niech ks. Proboszcz pracuje nadal w tym samym duchu, aby pociągnąć obojętnych i opieszałych do praktyk religijnych” (...) Istniejące zespoły parafialne należy rozwijać, a nowe zakładać. Szczególniej polecam duszpasterstwo dobroczynne, do którego należy angażować tak dorosłych, jak młodzież. Po bliższym poznaniu parafian niech ks. Proboszcz utworzy także Duszpasterską Radę parafialną która by go wspomagała tak w pracach administracyjno - budowlanych, jak duszpasterskich.”³⁹

W latach 70., za czasów duszpasterzowania księdza **Bronisława Płaszczyńskiego**, przeprowadzono m.in. remont kościoła przywracając pierwotny wygląd ołtarzy. Odnowione mensy stanowiły ołtarz główny i ołtarze boczne, a ponad tabernakulum umieszczono krucyfiks z Chrystusem ukrzyżowanym.

Jednym z najważniejszych wydarzeń w życiu parafii i wiernych była wizytacja kanoniczna przeprowadzona w dniach 20 i 21 września 1980 roku przez Jego Eminencję Stefana Kardynała Wyszyńskiego „Prymasa Tysiąclecia”. Była to ostatnia wizytacja przed Jego ciężką chorobą i śmiercią w maju 1981 roku.

Wizytacją objęto kościół parafialny i prowadzone w nim duszpasterstwo. W spostrzeżeniach i uwagach czytamy: „Parafia Nadarzyn należy do kategorii średnich w archidiecezji. Liczy 4100 mieszkańców. Większość parafian to „chłopo - robotnicy”, dojeżdżający przeważnie do zakładów przemysłowych Warszawy i uprawiający swoje gospodarstwa rolne. W profilu duchowym społeczności parafialnej zaznacza się wyraźna zależność od wielkiego miasta, ujawniająca się w sposobie wartościowania i przyjmowania postaw. Cechą środowiska jest również duża migracja. Część



Fot. Prymas Ksiądz Stefan Wyszyński
w Nadarzynie, wrzesień 1980 r.
Archiwum parafii w Nadarzynie.

³⁷ Księga Wizytacji Kanonicznych 1952-1992 r. Archiwum Parafii Nadarzyn.

³⁸ Księga Wizytacji Kanonicznych 1952-1992 r. Archiwum Parafii Nadarzyn.

³⁹ Księga Wizytacji Kanonicznych 1952-1992 r. Archiwum Parafii Nadarzyn.



parafian przenosi się do bloków w Warszawie, na ich miejsce sprowadzają się nowi mieszkańcy z różnych stron kraju, przeważnie rolnicy z kieleckiego. Migracja ta jest stałym elementem życia parafialnego w dużym stopniu utrudniającym pracę duszpasterską.⁴⁰ Oceniając stan życia duchowego i moralnego parafii w sprawozdaniu zaznaczono: „Oceniając obecny stan życia duchowego i moralnego należy mieć na uwadze zaniedbania w pracy duszpasterskiej w poprzednich latach. Dzięki wysiłkom i gorliwości obecnego ks. Proboszcza ożywia się życie duchowe parafii i poczucie więzi z Kościołem. Zwiększyła się frekwencja na Mszy Świętej, wzrosło świadome uczestnictwo w liturgii przez recytację i śpiewy. Coraz liczniejszy jest też udział w Sakramencie Eucharystii.”⁴¹ O wyglądzie świątyni dowiadujemy się „Ksiądz Proboszcz podjął duży wysiłek inwestycyjny przeprowadzając remont konserwacyjny kościoła, porządkując otoczenie świątyni i cmentarz grzebalny. Duże prace remontowe przeprowadzono również na plebanii.”⁴²

Natomiast w sprawozdaniu z wizytacji dziekańskiej przeprowadzonej przez ks. Lucjana Rutkowskiego, dziekana grodziskiego w dniu 12 listopada 1983 roku czytamy: „Świątynia w Nadarzynie jest czysto utrzymana, zaopatrzona w potrzebne meblowanie, szaty i naczynia liturgiczne. Wszędzie widać troskę dobrego gospodarza o sprawy parafialne. Ks. proboszcz w ostatnim roku kupił do kościoła ornat biały i chorągiew Serca Pana Jezusa i Serca Matki Boskiej.”⁴³ Po wizytacji dziekańskiej z 16 listopada 1985 roku przeprowadzonej przez ks. Lucjana Rutkowskiego o ówczesnym wyglądzie nadarzyńskiej świątyni dowiadujemy się, że „(...) świątynia parafialna jest bardzo dobrze utrzymana, wokół jest ład i porządek. Zelektryfikowano dom parafialny. Zrobiono wszystkie otwory drzwiowe i okienne. Oszklono wszystkie okna. Do kościoła sporządzono cztery figury: Ojciec Święty Jan Paweł II, Ks. Kardynał Stefan Wyszyński, Święty Piotr i Św. Paweł. Są to rzeźby w drewnie lipowym pokryte polichromią. Na rok następny parafia planuje założenie centralnego ogrzewania w domu parafialnym i zrobienie głównego ołtarza w marmurze.”⁴⁴

Od 4 listopada 1986 proboszczem zostaje ks. **Paweł Flaszczynski**, który wzorem poprzedników dużą troską otacza świątynię, dba o jej wystrój. Za czasów sprawowania przez niego posługi duszpasterskiej pomalowano dach kościoła, ocieplono strych, dokonano remontu organów, zakupiono puszkę do komunikantów. Jednak świątynia wymaga gruntownych prac konserwatorskich.⁴⁵

Kolejnym znamienitym Duszpasterzem, który wizytował parafię był Arcybiskup Bronisław Dąbrowski Sufragan Warszawski. Wizytacja kanoniczna była przeprowadzona w dniach 29-29 listopada 1987 roku. W uwagach i spostrzeżeniach czytamy: „Parafia liczy 4000 wiernych. Głównie są to robotnicy, a także częściowo inteligencja, rolnicy, ogrodnicy i drobni wytwórcy. Katechizacją są objęte wszystkie dzieci szkół podstawowych w liczbie 480. Młodzież ze szkół średnich w liczbie 240 tylko w 50 % bierze udział w katechizacji. Ponadto na lekcje religii uczęszcza 50 przedszkolaków. Nauka religii odbywa

⁴⁰ Księga Wizytacji Kanonicznych 1952-1992 r. Archiwum Parafii Nadarzyn.

⁴¹ Księga Wizytacji Kanonicznych 1952-1992 r. Archiwum Parafii Nadarzyn.

⁴² Tamże.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Tamże.



się w dwóch nowych salkach katechetycznych wyposażonych w sprzęt i pomoce katechetyczne.”⁴⁶ Podczas tej wizytacji Ksiądz Arcybiskup udzielił Sakramentu Bierzmowania 160-osobowej grupie młodzieży.⁴⁷ W postulatach po wizytacji czytamy: „(...) należy wykończyć Dom Katechetyczny i uporządkować teren wokół Domu, dokończyć prace związane z założeniem ogrzewania w kościele, a następnie odnowienie świątyni, remont ogrodzenia wokół kościoła i uporządkowanie terenu.”⁴⁸

Od 30 czerwca 1992 roku proboszczem parafii został ks. **Grzegorz Krysztofik**. W Księdze Wizytacji Kanonicznych z dnia 3 grudnia 1992 roku czytamy o już wykonanych pracach „(...) od lipca uprzątnięto teren i wywieziono śmieci z terenu parafii, rekultywacja ozdobnych terenów przy parafii, konserwacja urządzeń wodociągowo-sanitarno-gazowniczych, zabezpieczenie wszystkich drzwi kościelnych systemem przeciw włamaniowym, kupiono 13 pieców gazowych do ogrzania kościoła, wymiana urządzeń.”⁴⁹

Podczas dwunastoletniego sprawowania posługi duszpasterskiej w miejscowej parafii ks. **Grzegorz Krysztofik**, który razem ze wspólnotą parafialną przeżywał obchody wejścia w kolejne tysiąclecie chrześcijaństwa, w kościele przeprowadził m.in. prace związane z modernizacją i wymianą posadzki, podczas których odkryto położenie grobu fundatora świątyni Tomasza Adama hrabiego Ostrowskiego. Świątynia wzbogaciła się także o malachitowy ołtarz. Ponadto pod wizerunkiem świętego Klemensa umieszczono trzy kamienie z fundamentów rzymskiego domu patrona parafii. W dniu 14 października 2000 roku, po 134 latach od budowy, kościół został poświęcony - konsekrowany - przez kardynała Józefa Glempa, Prymasa Polski. Rok 2000 był Rokiem Jubileuszowym w Kościele katolickim, dlatego też i nadarzyński kościół został ogłoszony świątynią, w której wierni mogli otrzymać odpust jubileuszowy. Ksiądz proboszcz Grzegorz Krysztofik rozpoczął także w parafii tradycję obchodzenia Dni Klementyńskich, które rozpoczynają się w tydzień przed odpustem świętego Klemensa przypadającym w dniu 23 listopada.

Dzięki staraniom obecnego Proboszcza (sprawującego tę funkcję od 28 czerwca 2004 r.), ks. kanonika **Andrzeja Wieczorka**, dziekana dekanatu raszyńskiego, w ciągu ostatnich lat przeprowadzono szereg prac konserwatorskich m.in. wymieniona została wieżba dachowa oraz pokrycie dachu, wykonano elewację i odwodnienie, kostkę granitową i schody, szereg prac konserwatorskich wewnątrz świątyni (w tym m.in.: renowacja obrazów, ogrzewanie, posadzka), odrestaurowano pomnik Ignacego Bolesty, a także zabytkową XIX – wieczną dzwonnice. Starania ks. **Andrzeja Wieczorka** i kontynuacja dzieła wielkich proboszczów, jego poprzedników, zostały uhonorowane we wrześniu 2013 r. wyróżnieniem przyznawanym przez Ruch Piękniejsza Polska działający pod patronatem Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego osobom szczególnie przyczyniającym się do krzewienia i dbałości o kulturę. Ks. Dziekan otrzymał je za dbałość oraz wkład w kolejne etapy renowacji kościoła.

Współcześnie wierni z nadarzyńskiej wspólnoty biorą czynny udział w życiu parafii. Działa przy niej Ruch Światło – Życie, Krag Biblijny, Koła Różańcowe, Kościół Domowy, Caritas.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ Tamże.

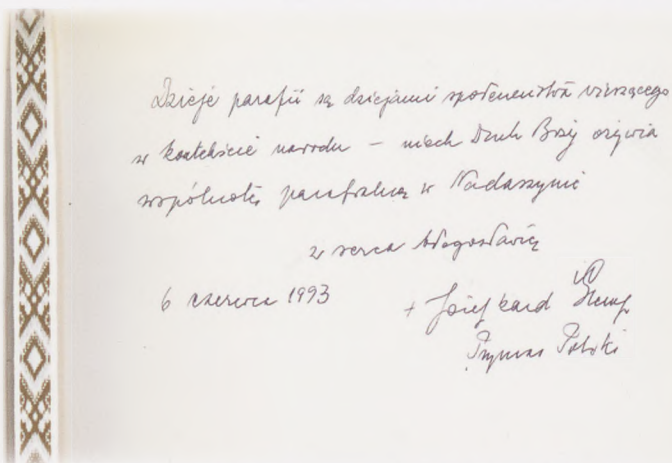
⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Księga Wizytacji Kanonicznych 1952-1992 r. Archiwum Parafii Nadarzyn.



Nie ulega wątpliwości, że w ciągu minionych wieków parafia miała wybitnych proboszczów, którzy często bez rozgłosu realizowali swoje kapłaństwo i sprawowali „troskę dusz”.⁵⁰

W czasach współczesnych świątynia gościła Prymasa Ks. Józefa Glempa, Metropolitę Warszawskiego, który kilkakrotnie odwiedzał nadarzyńską parafię. Ostatnia oficjalna wizyta miała miejsce w dniu 5 grudnia 2009 roku. Odprawiona wtedy Eucharystia była ostatnią przed przejściem Ks. Prymasa, sprawującego jednocześnie posługę Metropolity Warszawskiego, na emeryturę.



Fot. Fragment wpisu do kroniki parafialnej JE Kardynała Józefa Glempa Prymas Józef Glemp grudzień 2009 r.

Kolejnym Metropolitą Warszawskim został J.E. Ks. Kardynał Kazimierz Nycz, który już kilkakrotnie był z wizytą w nadarzyńskiej parafii. Ostatnia wizytacja kanoniczna wspólnoty parafialnej miała miejsce w grudniu 2013 roku.

W 2003 roku, z okazji jubileuszu istnienia parafii oraz obchodów 550 rocznicy nadania praw miejskich Nadarzynowi i erekcji miejscowej parafii, na zakończenie Dni Klementyńskich miała miejsce wizyta ówczesnego Nuncjusza Apostolskiego, ks. Arcybiskupa Józefa Kowalczyka, od 2009 r. Prymasa Polski. Oprócz Jubileuszowej Eucharystii odbyło się wtedy uroczyste spotkanie z przedstawicielami wszystkich środowisk na zorganizowanej przez Księdza Proboszcza Grzegorza Krysztofika agapie.

Wartym podkreślenia jest fakt, iż w dziejach nadarzyńskiej parafii pojawia się postać Faustyny Kowalskiej, polskiej świętej, mistyczki oraz zakonnicy należącej do Zgromadzenia Sióstr Matki Bożej Miłosierdzia. Zgromadzenie to od 1913 roku ma swój dom zakonny w pobliskim Walendowie. Siostra Faustyna w swoim Dzienniczku opisuje dwa pobyty tam, kolejno w 1926 i w 1936 roku.⁵¹

⁵⁰ M. Drzewucka: Parafia w Nadarzynie – rola w życiu społeczności lokalnej w latach 1848 – 1914; Praca dyplomowa Studia podyplomowe historii; Pułtusk 2007 r.

⁵¹ „150 lat Zgromadzenia Sióstr Matki Bożej Miłosierdzia i 100 lat pobytu w Walendowie”, „Wiadomości Nadarzyńskie” 4 (168) 2013, str. 20.



Nadarzyńska świątynia pw. św. Klemensa Papieża Męczennika dziś jest wizytówką Nadarzyn, nie tylko z racji usytuowania przy wjeździe do miejscowości, ale przede wszystkim z racji jej wartości historycznej i pięknej architektury. Jest wysokiej klasy zabytkiem. Tu parafianie mogli przeżywać najważniejsze wydarzenia ze swojego katolickiego życia: Chrzest, Pierwszą Komunię Świętą, Bierzmowanie, Sakrament Małżeństwa. Tu również pozostały ślady ważnych dla każdego Polaka wydarzeń historycznych; to tu było więzienie jeńców powstania listopadowego i więźniów z 1939 roku.

Obecnie w posiadaniu kościoła są następujące dzieła sztuki:

- obraz Pana Jezusa Ukrzyżowanego oraz obraz Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny pędzla Kazimierza Wojniakowskiego,
- neoklasycystyczne tabernakulum z I połowy XIX w.,
- barokowa rzeźba św. Piotra,
- obraz hrabiego Tomasza Adama Ostrowskiego pędzla Antoniego Brodowskiego,
- barokowe rzeźby Chrystusa Zmartwychwstałego i Anioła z połowy XVII wieku,
- krzyż procesyjny z XVII wieku,
- barokowy krucyfiks z XVII wieku,
- kielich mszalny z 1767 r. Puszka klasycystyczna początek XIX w.,
- portret Tomasza A. Ostrowskiego, kopia dzieła Antoniego Brodowskiego z 1820 r.,
- rokokowa monstrancja z 1770 roku⁵²,

Uwagę zwraca stojąca na placu przy kościele figura z piaskowca św. Jana Nepomucena, chroniącego przed nieszczęśliwymi wypadkami i przed wodami zagrażającymi człowiekowi.

Prawdopodobnie jej twórcą był **Karol Rosiewicz**. Wiele źródeł dotyczących powstania figury podaje rok 1836. Tymczasem po renowacji kamienia ukazał się napis „Karol Rosiewicz idzie do Częstochowy 1753.”⁵³



Fot. św. Faustyna, obraz wiszący w kościele w Nadarzynie. Arch. Referat Promocji UG Nadarzyn



Fot. św. Nepomucen na placu przed kościołem pw. św. Klemensa w Nadarzynie; arch. Referat Promocji UG Nadarzyn

⁵² I. Galicka, Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. X, Warszawa 1970, s. 20 – 21 oraz publikacja „Kościół Parafialny pw. św. Klemensa Papieża i Męczennika w Nadarzynie”, 2013 r.

⁵³ List Klementyński, nr 34 z 23.XI.2005 roku.



Fot. Kościół i Rondo Armii Krajowej. Arch. Referat Promocji UG Nadarzyn.



Fot. zabytkowa XIX wieczna dzwonnica, arch. Referat Promocji UG Nadarzyn.

3. Cmentarz nadarzyński

W dawnych wiekach cmentarz stanowił zawsze bliskie otoczenie kościoła. Tak było również w Nadarzynie, bowiem aż do 1853 roku znajdował się on wokół parafialnej świątyni. Zwyczaj grzebania zmarłych w kościołach i wokół nich powodowany był zapewne pragnieniem spoczywania blisko tych świętych ludzi, których relikwie znajdowały się w świątyniach. Grzebanie zmarłych było częstym tematem ustawodawstwa kościelnego. Synody biskupie to prawo przyznawały zwykle: proboszczom, kapelanom, beneficjanom, patronom.

Pierwszy cmentarz parafialny powstał wraz z aktem erekcji parafii Nadarzyn.⁵⁴ Funkcjonował do 1853 roku, kiedy to w okolicy obecnej ul. Sitarskich wydzielono z gruntu proboszczowskiego nowy cmentarz, a za kilkanaście lat dwaj gospodarze z Kajetan oddali kilka mórg ziemi.⁵⁵

Cmentarz grzebalny przez wiele lat był nieuporządkowany, gdyż wcześniej nie dokonano rozplanowania grobów. Na podstawie księgi wizytacji kanonicznych parafii z lat 1952 - 1992 kolejni

⁵⁴ Cz. Maliszewski, *Kronika parafii*, s. 9.

⁵⁵ *Tamże*, s. 9.



wizytujący parafię duszpasterze w swoich uwagach podkreślają potrzebę ogrodzenia i uporządkowania zaniedbanego przez kolejne lata cmentarza. Z Księgi Wizytacji Parafii z 1965 roku dowiadujemy się: „Cmentarz grzebalny, który zajmuje dostateczną powierzchnię, gdyż do istniejącego cmentarza ogrodzonego murem z cegły dołączono nowy teren od strony północnej. W granicach cmentarza znajduje się kwatera poległych w 1939 roku, jak również kwatera ewangelicka, groby kapłańskie. Nad całością cmentarza panuje nowy krzyż cmentarny. Widok mogił wskazuje dużą troskę wiernych o prochy zmarłych. Pielęgnują, dużo kwiatów na grobach, co ułatwia znajdująca się na cmentarzu studnia Cmentarz jednak nie posiada planów”.⁵⁶



Fot. grób byłych duszpasterzy nadarzyńskiej parafii, w tym m.in. Ks. Czesława Maliszewskiego.

Arch. Referat Promocji UG Nadarzyn.

W 1975 roku rozpoczęto na cmentarzu prace porządkowe: wyrównano teren, usunięto śmieci, wycięto zarośla i krzaki, zrobiono studnię głębinową. Tak długo oczekiwane ogrodzenie cmentarza zostało wykonane w 1976 roku. W Księdze Wizytacji ks. Mieczysław Mosak zapisał wtedy: „Cmentarz grzebalny został ogrodzony parkanem z elementów betonowych (długość 950 m). Uważam, że ogrodzenie jest trwałe, praktyczne, a jednocześnie estetyczne. Myślę, że takie ogrodzenie należy polecać Księżom w innych parafiach.”⁵⁷

Spacerując alejkami dzisiejszego cmentarza parafialnego w Nadarzynie możemy pochylić się nad mogiłami żołnierzy i ludności cywilnej zamordowanej w 1939 roku, a także odnajdujemy kilka starych nagrobków z pierwszych lat istnienia nekropolii. W tym miejscu także spoczywają kapłani i siostry zakonne, którzy sprawowali tutaj swoją posługę.

⁵⁶ Księga wizytacji kanonicznych 1952-1992 r. Archiwum Parafii Nadarzyn.

⁵⁷ Tamże, s. 9.



Proboszczowie parafii Nadarzyn:

- pierwszy proboszcz Mikołaj z Kruszewa (1453-1469) ⁵⁸
- ks. Walenty Kierzkowski (1680 r.-1682 r.) ⁵⁹
- ks. Paweł Kazimierz Godecki: nie ma jednak pewności, że to on był następnym proboszczem, zmarł w 1734 r.
- ks. Kajetan Gołaszewski (brak dokładnych dat)
- ks. Cyprian Radziejewski (II.1735 r.-30.VIII.1742 r.)
- ks. Antoni Serwiński (IX.1742 r.-8.III.1759 r.)
- ks. Andrzej Krociński (V.1759 r.-27.I.1792 r.)
- ks. Stanisław Dybowski (III.1795 r.-31.XII.1828 r.)
- lata 1828-1830 brak informacji
- ks. Wojciech Głuchowski (I.1830 r.-27.I.1859 r.)
- ks. Jan Zawistowski (II.1859 r.-VI.1875 r.)
- ks. Jan Jaroczyński (IX.1875 r.-IV.1890 r.)
- ks. Aleksander Myszkowski (IV.1890 r.-I. 1893 r.)
- lata 1893-1902 brak informacji
- ks. Stanisław Gogolewski (X.1902 r.-2.II.1903 r.)
- ks. Antoni Pakulski (1903 r.-1908 r.)
- ks. Piotr Loewe (17.III.1908 r.-XII.1918 r.)
- ks. Czesław Maliszewski (18.XII.1918 r.-VII.1957 r.)
- ks. Wacław Konkowski (VIII.1957 r.-IV.1972 r.)
- ks. Bronisław Płaszczyński (od pierwszej niedzieli po Wielkanocy 1972 r.-do XI.1986 r.)
- ks. Paweł Flaszczyński (4. XI.1986 r.-VI.1992 r.)
- ks. Grzegorz Krysztofik (4. VII.1992 r.-czerwiec 2004 r.)
- ks. Andrzej Wieczorek (28.VI.2004 r.-)

⁵⁸ Daniel Wolborski „Dzieje Nadarzyna w okresie XV-XVI w. Funkcjonowanie miast prywatnych na Mazowszu w początkach nowożytności”. Rocznik Mazowiecki Tom XXIV (2012) str. 103.

⁵⁹ według Ks. Czesław Maliszewski Kronika Parafii Nadarzyn do 1957 r.



Pierwsze wieki funkcjonowania Nadarzyna⁶⁰

1. Powstanie miasta: nazwa, lokacja i pierwsze przywileje

Miasto Nadarzyn, którego nazwa wywodzi się najprawdopodobniej od nazwy osobowej Nadarza, związanej genetycznie z rdzeniem „dar” – nadarzyć, nadarzać (obdarować, obdzielić, wyposażać)⁶¹ zostało założone na tzw. surowym korzeniu (łac. in nova radice⁶²), czyli od podstaw w miejscu dotąd niezagospodarowanym i niezamieszkanym, a nie na miejscu osady wiejskiej o tej samej nazwie. Lokacja przeprowadzona była na prawie niemieckim⁶³, dzięki czemu osadnicy otrzymywali liczne przywileje. Jednym z nich był przywilej wolnego targu, mający ułatwić im wykonywanie podstawowych zajęć – handlu i rzemiosła. Do innych przywilejów należały: warzenie piwa, wyszynk wódki, prowadzenie karczmy, uprawianie gruntów przynależnych miastu, korzystanie z łąk i ze stawu, wyrąb drewna.⁶⁴

Mieszkańcy Nadarzyna, w zamian za przywileje zostali zobowiązani do płacenia podatków od warzenia piwa, od pieców piekarskich, a także do dostarczania wozu wojennego i budowy tamy w czasie wylewu rzeki Mrowy (obecnie Utrata)⁶⁵. Z drugiej strony akt lokacyjny zwalniał ich od wszelkich ciężarów i powinności (poza wymienionymi w dokumencie) na rzecz władcy i właściciela.

Powstanie miasta stanowiło swego rodzaju inwestycję, w której wkładem właścicielskim była ziemia. Wydaje się, że układ przestrzenny Nadarzyna nawiązywał do wiejskiej ulicówki⁶⁶. Rolę taką najprawdopodobniej pełniła dzisiejsza ulica Poświętna, przy której znajdował się kościół, szpital, szkoła, dom organisty oraz domy burmistrza, rajców i wójta. Istniejąca zabudowa była drewniana.

Nadarzyn był ośrodkiem o charakterze rolno-rzemieślniczym, liczącym w omawianym czasie 300 mieszkańców. Do wieku XVII spełniał rolę usługową z aspiracjami do udziału w większym handlu. Miejscowość ta była atrakcyjnym miejscem awansu społecznego i majątkowego dla ludności z okolicznych wsi, przy jednoczesnym dążeniu nadarzynian do poszukiwania dróg rozwoju w miastach większych od swojego. Taką szansę dawało np. podjęcie studiów na Uniwersytecie Krakowskim. Zapisywano się na podstawowy wydział, czyli wydział sztuk. Z takiej możliwości

⁶⁰ na podstawie publikacji: Daniela Wolborskiego: „Dzieje Nadarzyna w okresie XV-XVI w. Funkcjonowanie miast prywatnych na Mazowszu w początkach nowożytności”. *Rocznik Mazowiecki* Tom XXIV (2012).

⁶¹ zob. K. Rymut, *Nazwy miast Polski*, Wrocław 1987, s. 157; *Słownik polszczyzny XVI w.*, t. XV, Wrocław 1984, s. 450.

⁶² Ks. dr Władysław Knapieński „Notaty do historii kościołów warszawskich, XVI – XIX w.” 1949 r.; Tadeusz Lalik „*Studia średniowieczne*”, PAN 2006 r. Stanisław Pazyra „*Geneza i rozwój miast mazowieckich*”, Warszawa 1959 r.

⁶³ Tamże.

⁶⁴ Cz. Maliszewski, *Kronika parafii...*, op. cit., s. 2.

⁶⁵ Tamże.

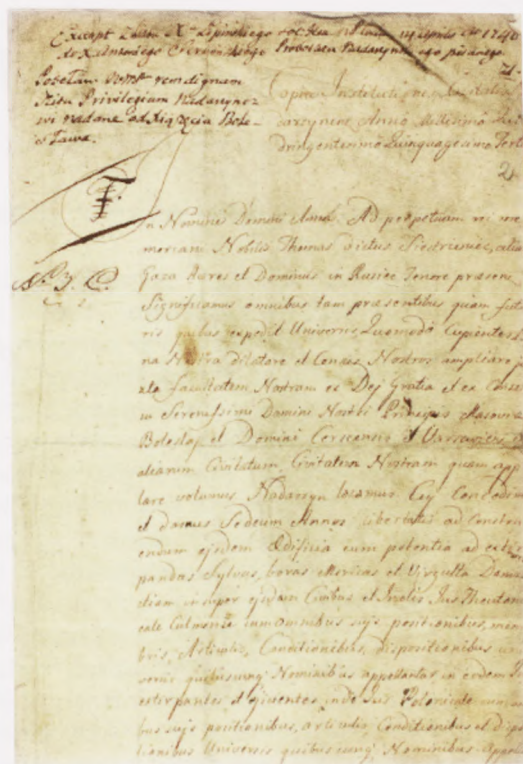
⁶⁶ Ulicówka - typ wsi z XV wieku; zagrody razem z polami uprawnymi po obu stronach drogi. Źródło: <http://www.szkolnictwo.pl/szukaj/Ulicówka>.



skorzystał w 1509 r. Feliks Nadarzyński, brat Walentego, zaś w 1544 r. Mikołaj, syn Ady⁶⁷. Na tle innych miejscowości wypadało to przeciętnie. Dla Piaseczna (XVI w.) poświadczonych jest również 2 zapisanych, Błonie (XV–XVI) 36 zapisanych, a wieś Pęcice (XV–XVI) miała 5 zapisanych⁶⁸.

Okres największego rozkwitu Nadarzyna, jak i całego wspomnianego wyżej obszaru, przypadł na wiek XVI. Wtedy to Nadarzyn stawał się miejscem spotkań sądu ziemskiego błońskiego (1507 r.)⁶⁹, jak i zmieniał się jego układ przestrzenny – powstawały budynki użyteczności publicznej (szkoła i szpital).

Ponad wiek później od daty powstania nadarzyńskiej parafii, w 1554 roku Zofia z Mrokowa Nadarzyńska, żona Walentego – kasztelana wiskiego, założyła w Nadarzynie szkołę⁷⁰. Wiadomo jedynie, że na przełomie XVI i XVII w. budynek szkolny był w dobrym stanie, zaś w nauce chrześcijańskiej pojawiały się liczne zaniedbania. Uposażenie nauczyciela składało się z dziesięcin ze wsi: Jasy (nieznana, powiat błoński), gruntu Krzewęcki (Krzewięcino) oraz Balimy (Bieliny, powiat błoński)⁷¹. Budynek szkolny był równocześnie domem nauczyciela, a jego utrzymanie należało do obowiązków plebana⁷². Wzmianka o szkole tej znajduje się również w dokumentach z wizyty biskupa Goślickiego w 1603 roku. „Dom szkolny znajduje się w dobrym stanie; ale dla



Fot. Fragment z listu, napisanego po łacinie, z 1746 r. Adresowanego do Ks. Antoniego Serwińskiego – proboszcza nadarzyńskiej parafii potwierdzającego posiadane prawa miejskie, nadane w 1453 roku oraz wiążące się z tym faktem przywileje. Archiwum Akt Dawnych w Warszawie (zostaje zamieszczony fragment listu, który jest najstarszym znalezionym dokumentem potwierdzającym erekcję miasta).

⁶⁷ Metryka czyli album Uniwersytetu Krakowskiego lat 1509–1551, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, Warszawa 2010, s. 10, 241.

⁶⁸ Informacje pochodzą ze zbiorów: Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400–1508, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, Kraków 2004; Metryka czyli album... – przypis 110; Album studiosorum Universitatis Cracoviensis, t. III fasciculus I (ab anno 1551 ad annum 1589), wyd. A. Chmiel, Kraków 1896 oraz fasciculus II (ab anno 1589 ad annum 1606), wyd. A. Chmiel, Kraków 1904.

⁶⁹ Akta Ziemskie Błońskie, ks. 4, k. 276. Sąd został przeniesiony z Błonia z powodu zarazy.

⁷⁰ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, t. VI, Warszawa 1893 r., s. 855–856.

⁷¹ AV- Visitationis Archidiaconatus Varsoviensis 159–1603 – Decanatus Blonensis, k. 148 v. 149.

⁷² E. Wiśniowski, Parafie w średniowiecznej Polsce, Lublin 2004, s. 72, 310.



nauki chrześcijańskiej w niej dla niedbalstwa parafian nie uczą; wielu z nich jest mężobójców, wielu zabitych.”

W relacjach z wizyty duszpasterskiej w Nadarzynie pojawiają się także informacje o istniejącym tu szpitalu. Szpital, a właściwie przytułek dla ubogich św. Ducha, w 1555 r. założony został w pobliżu kościoła przez szlachciankę Barbarę Pilikową ze Skułu. „Ale podczas wizyty Goślickiego, procentu od tej summy już od 9 lat właściciele Nadarżyna nie płacili, a zatem ubodzy w szpitalu cierpieli wielki niedostatek. Prócz funduszu przeznaczonego przez Barbarę Pilikową miał szpital jeszcze fundusz 48 kop zapisanych przez Zofię z Mrokowskich Nadarzyńską (...), lokowanych na dobrach Szamoty, których atoli dziedzic Walenty Zieliński, wojewodzie płocki procentu od nich czterech grzywien nie opłacał. Altarzysta szpitalny miał mieszkanie w samym szpitalu. Ale w roku 1603 mieszkał w nim człowiek świecki, umieszczony tam przez Uchańskiego, kommisarza Nadarzyńskich”.⁷³ Szpital znajdował się w okolicach obecnej ulicy Poświętnej i przetrwał do czasów rozbiorów.

2. Przedstawiciele władzy i sposób jej sprawowania

Na władzę w mieście, kierunki i formy jej działania wpływała niewielka liczba mieszczan. Bezpośrednio wykonywali ją przedstawiciele rady (której przewodniczył wójt) i ławy oraz burmistrz. Rada złożona z kilku lub kilkunastu osób, będących z zasady reprezentantami najzamożniejszych rodzin, sprawowała wraz z ławą na terenie miasta władzę ustawodawczą, sądowniczą i administracyjną. Uchwalała podatki, zatwierdzała transakcje, wydawała rozporządzenia oraz ustawy regulujące życie w mieście, zarządzała majątkiem miejskim, mianowała i kontrolowała działalność funkcjonariuszy miejskich. Ponadto nadzorowała cechy, zatwierdzała ich statuty. W skład rady wchodził kupcy, rzemieślnicy⁷⁴. Pierwsza wzmianka o rajcach nadarzyńskich pochodzi z 1473 r., gdy wystawili świadectwo moralności Mikołajowi Sikorze, obywatelowi Nowego Miasta Warszawy, oskarżonemu o napaść.⁷⁵

W latach 1520–1523 urząd burmistrza w Nadarzynie sprawował Andrzej Czerwonka (Czerwony)⁷⁶. Zważywszy na fakt, iż w miastach prywatnych burmistrz powoływany był przez właściciela spośród przedstawianych mu przez miejską wspólnotę „mężów zaufanych”⁷⁷, zasadne wydaje się przypuszczenie, że Andrzej Czerwonka był jednym z najzamożniejszych mieszkańców i wraz z synami (Grzegorzem, Albertem i Łazarzem) oraz Małgorzatą (żona lub córka) należał do elity Nadarżyna.⁷⁸

⁷³ Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, w dawnej diecezji poznańskiej przez Józefa Łukasiewicza, T.III, Poznań 1863 r., s.286.

⁷⁴ M. Bogucka, H. Samsonowicz, Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej, Wrocław 1986, s. 146-147, 460.

⁷⁵ Księga ławnicza miasta Nowej Warszawy 1416–1485, wyd. A. Wolff, Wrocław 1960, nr 800, s. 161-162.

⁷⁶ Akta Ziemskie Błotnie, ks. 5, k. 84 v., 251 v.

⁷⁷ M. Bogucka, H. Samsonowicz, Dzieje miast..., op. cit., s. 74.

⁷⁸ AZB, ks. 7, k. 1598; Akta ziemskie i grodzkie warszawskie fragmenta (dalej – AZG war) ks. 8, k. 242; Księga przyjęć do prawa miejskiego Starej Warszawy 1506–1586, wyd. A. Bartoszewicz, Warszawa 2000, nr 1186, s. 89.



Kompetencje nadarzyńskiej rady miejskiej w omawianym okresie koncentrowały się głównie wokół uchwalania podatków i sprawowania pieczy nad finansami szpitalnymi⁷⁹. Chcąc ustalić jej skład osobowy (około 6-8 osób)⁸⁰ napotykamy na trudności. Milczenie źródeł każe przypuszczać, że zasiadali w niej bogaci handlarze, rzemieślnicy. Wiemy natomiast, że rada nadarzyńska miała pisarza, który prowadził księgę posiedzeń⁸¹. Spotkania rady odbywały się u burmistrza w domu, który pełnił jednocześnie funkcję ratusza.

Drugim ośrodkiem sprawującym władzę w mieście była ława miejska, której przewodniczył wójt. Początkowo, jako przedstawiciel pana gruntowego z czasem stawał się urzędnikiem miejskim (wójt sądowy – łac. advocatus iuratus). Jego najważniejszym przywilejem był przywilej sądowy: „występki przeciwko bożym przykazaniom”, spadki, długi, dziedziczenie, sprawy kryminalne⁸². Wójt wydawał wyroki wraz z ławnikami wybieranymi najczęściej przez radę, a w wypadku miast prywatnych przez właściciela⁸³.

Ława składała się z kilku lub kilkunastu osób. Do jej uprawnień, oprócz sądownictwa, należał także udział w obradach nad ogólnymi sprawami miasta, jak też uchwalanie ustaw miejskich. Zakres kompetencji sądowych między radą a ławą był słabo rozgraniczony. Najczęściej do rady należały sprawy cywilne, ława zaś sprawowała funkcje notariatu⁸⁴.

O ławie nadarzyńskiej wiemy bardzo mało. Prawdopodobnie istniała (około 7 osób)⁸⁵, powołana przez właściciela i rozpatrywała sprawy notarialne. W latach 1526–1546 wójtem⁸⁶ w Nadarzynie był Andrzej Prokopowicz, od 1522 r. obywatel warszawski⁸⁷. Trudno mówić o jego kompetencjach. Sześciokrotnie poręczył za mieszkańców Nadarzyn, ubiegających się o przyjęcie do prawa miejskiego Warszawy⁸⁸. Dodatkowo wójt miał do dyspozycji pewną ilość łanów ziemi uprawnej. Nie zachowały się informacje odnoszące się do wójta nadarzyńskiego, ale w sąsiednich miastach wyglądało to następująco: Błonie, Mszczonów miały 6 łanów, a Piaseczno – 9 łanów.⁸⁹

Udział we władzach miejskich był honorem przynoszącym jednocześnie korzyści finansowe. Oficjalne wynagrodzenie za pełnienie funkcji publicznych otrzymywali tylko ławnicy, dzieląc między sobą wpływy z opłat i kar sądowych. Rajcy nie mieli stałego uposażenia. Mogli liczyć na różne ulgi i przywileje finansowe, takie jak dzierżawa gruntów miejskich na korzystnych warunkach, czy niższe opłaty podatkowe⁹⁰.

⁷⁹ ASK, ks. 27, k. 167 v.; ks. 28, k. 540 v.; Wł. Knapirski, *Notaty...*, op. cit., s. 407.

⁸⁰ J. Ptaśnik, „Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce”, *Polska Akademia Umiejętności*, Kraków 1934 r. str.63,70-71.

⁸¹ AZB, ks. 3, k. 552 v.

⁸² J. Ptaśnik, „Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce”, *Polska Akademia Umiejętności*, Kraków 1934 r. str.44-45.

⁸³ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast...*, op. cit., s.56.

⁸⁴ Tamże, s. 457.

⁸⁵ J. Ptaśnik, „Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce”, *Polska Akademia Umiejętności*, Kraków 1934 r. str.43.

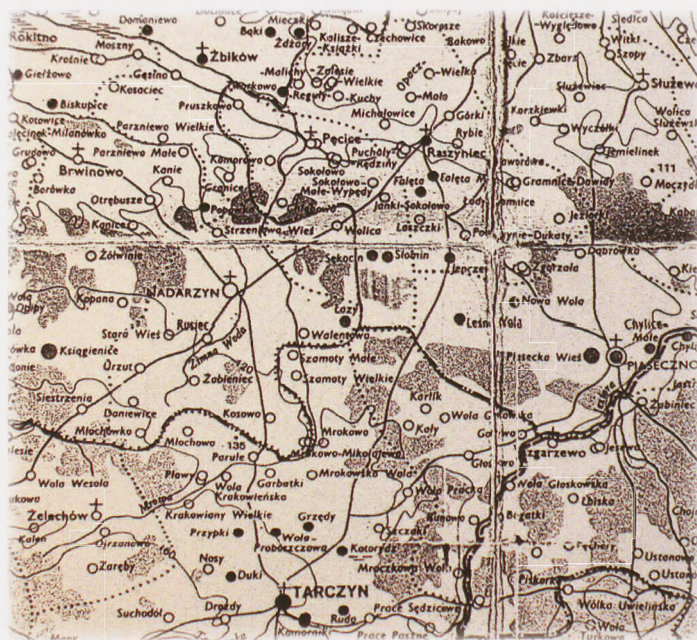
⁸⁶ Tamże, s. 41. W wypadku Nadarzyn mamy do czynienia z wójtem sądowym, mianowanym przez pana, lub osobą, która nabyła dobra ziemskie należące wcześniej do zasadoży.

⁸⁷ *Księga przyjęć do...*, nr 364, s. 36; *Księga radziecka miasta Starej Warszawy 1447–1526*, wyd. A. Wolff, Wrocław 1963, nr 1601, s. 481.

⁸⁸ *Księga przyjęć do...*, nr 361 i 364, s. 36; nr 439, s. 40; nr 478, s. 42; nr 758, s. 59.

⁸⁹ S. Pazyra, *Geneza i rozwój...*, op. cit., s. 230.

⁹⁰ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast...*, op. cit., s. 458.



Fot. Mapa z II połowy XVI w. Mazowsze część południowa. Atlas Historyczny Polski – Polska Akademia Nauk PWN 1973 r. Arch. Referat Promocji UG Nadarzyn.

3. Struktura społeczna i narodowościowa

W drugiej połowie XVI w. Nadarzyn liczył około 300 mieszkańców⁹¹. Trudno jednoznacznie przedstawić strukturę zawodową ludności tego miasta. Najlicniejszą grupę stanowiły osoby trudniące się pracą na roli (wskazuje na to łacińskie określenie laboriosus). Następnie plasowali się rzemieślnicy, łączący bardzo często swoją działalność z handlem (Tab. 1). Obecni byli także przedstawiciele działu usług, do których zaliczyć można pracowników gospód, medyków (w Nadarzynie przedstawicielem tej grupy zawodowej był chirurg)⁹². Najmniejszą grupę stanowili duchowni⁹³. Warto jednocześnie nadmienić, że zarówno rzemieślnicy, jak i handlarze oraz osoby

⁹¹ Miasta polskie w tysiącleciu, t. II, Wrocław 1967, s. 488.

⁹² Cz. Maliszewski, Kronika parafii..., op. cit., s. 2-3.

⁹³ M. Bogucka, H. Samsonowicz, Dzieje miast..., op. cit., s. 161.



z kręgu usługowego posiadali niewielkie ilości ziemi, której uprawa przynosiła im dodatkowe zyski.

W odniesieniu do Nadarzyna należy wymienić jeszcze jedną liczącą się grupę mieszkańców, mianowicie Żydów. Nie ulega bowiem wątpliwości, że w XVI wieku istniało w tym miasteczku skupisko żydowskie. Początki osiedlania się ludności pochodzenia żydowskiego sięgają przełomu XV i XVI w.⁹⁴. Mogło się to wiązać ze stopniową migracją Żydów z Warszawy, na co wpływ miały nieprzychylnie postawy mieszkańców tego miasta⁹⁵. Zgromadzenie nadarzyńskie liczyło wtedy przypuszczalnie 10-15 osób trudniących się handlem (towary leśne, tkaniny, korzenie) i rzemiosłem. Ich domostwa ulokowane były raczej na obrzeżach miasteczka, a stosunki z chrześcijańskimi mieszkańcami układały się poprawnie.

Tabela 1. Rzemieślnicy nadarzyńscy w XV–XVI wieku

Rzemieślnicy	Liczba minimalna
Piwowar ⁹⁶	1
Piekarze ⁹⁷	kilku
Zdun	1, 1508 r. – zdun Michał ⁹⁸
Szewc	1, 1508 r. – szewc Paweł ⁹⁹
Bednarz	1, 1508 r. – bednarz Andrzej ¹⁰⁰
Rymarze	2, 1518 r. – rymarz Stanisław ¹⁰¹ 1568 r. – rymarz Maciej
Płóciennik	1, 1561 r. – płóciennik Stanisław ¹⁰²

⁹⁴ M. Horn, Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce z 1507 r., „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1974 nr 3, s. 12-13.

⁹⁵ P. Fijałkowski, Początki obecności Żydów na Mazowszu (do 1526 r.), „Kwartalnik Historii Żydów” 2001 nr 2, s. 176; idem, Żydzi na Mazowszu w dobie złotego wieku Rzeczypospolitej (1527–1655), „Kwartalnik Historii Żydów” 2003 nr 1, s. 12. Z 1527 r. pochodzi przywilej De non tolerandis Judaeis Zygmunta I Starego dla Warszawy, w którym władca zabraniał Żydom mieszkania oraz prowadzenia handlu w obrębie Starej i Nowej Warszawy, także na przedmieściach.

⁹⁶ Cz. Maliszewski, Kronika parafii..., op. cit., s. 2. Zawarte w przywileju lokacyjnym prawo do warzenia piwa pozwala mniemać o obecności piwowara, choć z drugiej strony mógł tym zajmować się właściciel karczmy.

⁹⁷ Tamże. Podatek od pieców piekarskich wskazuje na działalność kilku piekarzy.

⁹⁸ Księga radziecka..., nr 790, s. 225.

⁹⁹ Tamże. Prawdopodobnie już w tym czasie istniał w Nadarzynie cech szewski, wzorowany na cechu szewskim warszawskim – dokumenty cechu nadarzyńskiego spaliły się w 1786 r.; zob.

Cz. Maliszewski, Kronika parafii..., op. cit., s. 3.

¹⁰⁰ Księga przyjęć do..., nr 11, s. 17.

¹⁰¹ Tamże, nr 189, s. 27; AZB, ks. 11, k. 36.

¹⁰² Księga przyjęć do..., nr 1185, s. 89.



4. Rozwój gospodarczy

Na aktywizację gospodarczą Nadarzyna wpływ miał przede wszystkim handel, który koncentrował się na trzech kierunkach. Pierwszym z nich była Warszawa jako centrum rynku regionalnego w XV i XVI w. Rynek ten swoim zasięgiem obejmował również ośrodek nadarzyński, umożliwiając jego ludności sprzedaż towarów spożywczych czy rzemieślniczych. Obok transakcji kupno-sprzedaż nawiązywano kontakty z mieszkańcami samej Warszawy, co miało zaowocować w przyszłości szansą awansu społecznego.¹⁰³

Kolejnym ważnym czynnikiem rozwoju miejscowości były „jarmarki”¹⁰⁴ odbywające się w miasteczku sześć razy w roku: w poniedziałek po święcie Trzech Króli, po niedzieli śródpustej, po podwyższeniu św. Krzyża, po św. Annie, po św. Leonardzie i po św. Łucji¹⁰⁵. Nie wiadomo, kiedy je ustanowiono. Wiemy natomiast, że gromadziły okoliczną ludność, rzemieślników, kupców, szlachtę, ułatwiały bogacenie się miejscowego mieszczaństwa, jak też zapewniały znaczne dochody miastu z opłat ściąganych od przyjezdnych¹⁰⁶. Jarmark po niedzieli śródpustej da się połączyć z jarmarkiem warszawskim w drugą niedzielę po Wielkanocy oraz z jarmarkiem w Białej Rawskiej (23 kwietnia); jarmark po św. Annie można wiązać z jarmarkiem warszawskim (1 sierpnia), jarmarkiem w Grodzisku Mazowieckim (15 sierpnia) i jarmarkiem w Bolimowie (8 września); jarmark po św. Leonardzie łączył się z jarmarkiem w Białej Rawskiej (4 grudnia) i jarmarkiem w Łowiczu (13 grudnia); jarmark po św. Łucji wiąże się z jarmarkiem grodziskim (21 grudnia), jarmarkiem odbywającym się w Rawie Mazowieckiej (21 stycznia) oraz jarmarkiem w Sochaczewie (18 stycznia).

W 1532 r., z powodu pożaru, który zniszczył znaczną część miasta, Nadarzyn został zwolniony z zapłaty szosu, czyli podatku od majątku płaconego przez mieszczan na rzecz skarbu państwa^{107 108}. Rok następny przyniósł mieszkańcom zwolnienie na 10 lat od podatków miejskich, z wyjątkiem czopowego¹⁰⁹ w wysokości 2 kwart¹¹⁰ (1 kwarta - 946, 352 ml). Kolejne dane o podatkach płaconych w ośrodku nadarzyńskim pochodzą z 1577r. Burmistrz wraz z rajcami uchwalili następujące obciążenia finansowe: szos, podatek od jednego garnca wódki, podatek od dwóch móździerzy, podatek od rocznej dzierżawy młyna o jednym kole, a także podatek od 10 łanów gruntu, będących w posiadaniu dzierżawców.¹¹¹

Wydatki miejskie dzieliły się na stałe i niestałe. Stałe dotyczyły w pierwszym rzędzie utrzymania

¹⁰³ Księga przyjęć do..., nr 122, s. 23; nr 157, s. 25; nr 253, s. 30; nr 364, s. 36; nr 480, s. 43; nr 694, s. 55; nr 726, s. 57; nr 1253, s. 93.

¹⁰⁴ „Jarmarki” nadarzyńskie uwidoczniły sprzeczność pomiędzy przypisaniem Nadarzyna do czwartej kategorii miast pod względem funkcji gospodarczych a działalnością handlową tego ośrodka. Materiał źródłowy jest jednak zbyt skąpy, by jednoznacznie sprawę wyjaśnić.

¹⁰⁵ Cz. Maliszewski, Kronika parafii..., op. cit., s. 3.

¹⁰⁶ Cenne informacje o terminach jarmarków przynosi publikacja Agnieszki Bartoszewicz – Czas w małych miastach. Studium z dziejów kultury umysłowej późnośredniowiecznej Polski, Warszawa–Pułtusk 2003, s. 141-143, 147-148, 153-156.

¹⁰⁷ Archiwum Skarbu Koronnego (dalej - ASK), ks. 27, k. 442 v.

¹⁰⁸ Źródło: <http://pl.wikipedia.org/wiki/Szos>.

¹⁰⁹ Czopowe - podatek płacony przez mieszczan od wyrobu, importu oraz sprzedaży piwa, wódki, miodu oraz wina. Źródło: <http://biznes.pwn.pl/index.php?module=haslo&id=3889842>.

¹¹⁰ Matricularum Regni Poloniae summaria (dalej - MRPS), wyd. T. Wierzbowski, t. IV, cz. 3, Warszawa 1919, s. 438.

¹¹¹ ASK, ks. 28, k. 540 v.



szkoły i szpitala. Niestale zaś to dostarczenie wozu z żywnością w razie wojny (łac. *currus bellicus*) oraz budowa tamy w czasie wylewu Mrowy (obecnie Utrata)¹¹². W roku 1563 rajcy z Nadarzyna zostali zobowiązani do uiszczenia na rzecz państwa odpowiednich kwot pieniężnych: od 13 łanów gruntu posiadanych przez miasto, czopowe i od dwóch garnców wódki.¹¹³

Tabela 2. Dochody Nadarzyna w XVI wieku

Rok	Suma
1569	34 złote i 12 groszy (podwójny szos, opłata z dzierżawy 13 i pół łana gruntów należących do miasta, podatek od jednego garncza wina i wódki, podatek od ubogich rzemieślników, podatek z rocznej dzierżawy dwóch młynów wodnych o jednym kole, czopowe od wyszynku piwa) ¹¹⁴
1591	23 złote i 27 groszy (z łanów posiadanych i dzierżawionych, z ogrodów, młynów, rzemiosł i innych przynależności) ¹¹⁵

Na podstawie danych przedstawionych w Tab. 2 można sądzić, że spadek dochodów miejskich na przestrzeni 22 lat XVI wieku spowodowany był trzema czynnikami: wzrostem roli Warszawy, który przyniósł zróżnicowanie asortymentu towarowego i wykluczanie kupców z małych miasteczek mazowieckich; zwiększeniem znaczenia systemu pańszczyźnianego, który spowodował ubożenie chłopów; szerszym włączeniu się szlachty w działania handlowe, a przez to wypieraniem kupiectwa z mniejszych ośrodków miejskich. Regres finansowy był zjawiskiem stałym, którego szczyt przypadł na połowę XVII stulecia.

¹¹² Cz. Maliszewski, *Kronika parafii...*, op.cit., s.2.

¹¹³ ASK, ks. 27, k. 206.

¹¹⁴ Tamże, k. 167-167 v. Dla porównania dochody miasta Błonie wynosiły w tym czasie 117 złotych i 22 grosze.

¹¹⁵ Tamże, ks. 28, k. 3 v.



Wiek XVII - XIX

1. Właściciele Nadarzyna i jego mieszkańcy

Nadarzyn zawdzięczał swój rozwój przede wszystkim korzystnemu położeniu w sąsiedztwie stolicy, na trakcie wiodącym z Warszawy do Rawy Mazowieckiej i Piotrkowa (czyli przy tzw. szlaku mszczonowskim). Była to droga o charakterze wybitnie tranzytowym i nawet międzynarodowym. Oprócz tego traktu tranzytowego biegł tu również szlak lokalny „(...) ze stolicy przez Wolę, Gołębki, Żbików, Brwinów do Grodziska. Grodzisk z Błoniem miał połączenie przez Thustę, Błonie z Nadarzynem zaś przez Brwinów i Otrębusy.”¹¹⁶ W latach 1660 - 1663 zamieszkiwało tu 108 osób.¹¹⁷

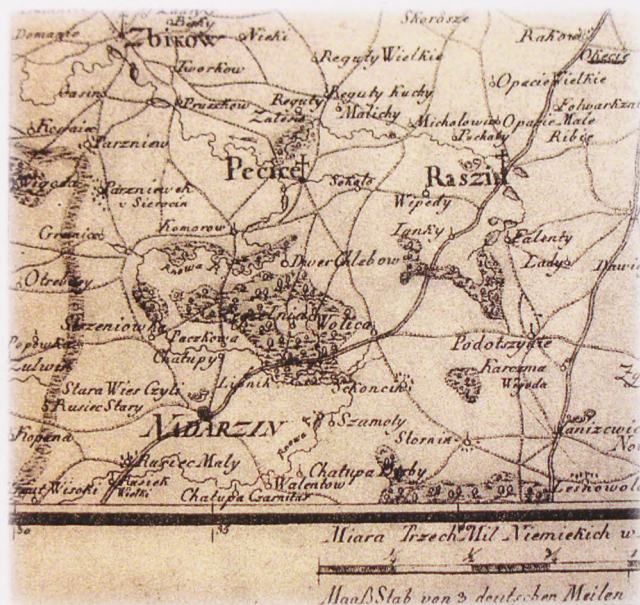
Tabela 1. Ludność Nadarzyna w poszczególnych latach¹¹⁸

Lata	Ilość mieszkańców
1660 - 1663	108
1676	195
1777	300
1797	426
1808	502
1810	521
1827	740
1857	938
1921	1282

¹¹⁶ W. Szulist, „ważniejsze szlaki handlowo – komunikacyjne woj. mazowieckiego w XVI - XVIII wieku, w rocznik Mazowiecki, t.VI, Warszawa 1976 r., str. 331.

¹¹⁷ S. Pazyra „Studia dziejów miast na Mazowszu od XIII do początków XX wieku”, Lwów 1939, s.295, 301, 307.

¹¹⁸ Tamże.



Fot. Mapa Okolice Warszawy w diametrze pięciu mil – Berlin 1794 r.
Arch. Referat Promocji UG Nadarzyn

W XVII i XVIII wieku Nadarzyn kilkakrotnie zmieniał swoich właścicieli. Początkowo należał do rodu Nadarzyńskich. W 1678 roku stał się własnością kolegium jezuitów plockich. Miasteczko Nadarzyn wraz z wsiami Walendów i Wolica zapisał zakonowi Towarzystwa Jezusowego w 1661 roku Michał Karnkowski, starosta wyszogrodzki. Darowiznę zatwierdziła konstytucja z 1661 roku, a Jezuici weszli w posiadanie tych dóbr po śmierci ich właściciela.¹¹⁹ Dzięki wsparciu finansowemu Karnkowskiego w 1661 r. w Nadarzynie zbudowany został nowy kościół, w miejscu starego spalonego podczas potopu szwedzkiego, a także dom mieszkalny dla księdza prokuratora i brata ekonoma. W 1680 roku proboszczem był tu Ks. Walenty Kieszkowski. Od początku XVIII wieków, kiedy trwała wojna północna oraz wojna domowa w Polsce o tron, Nadarzyn, jak cała Polska, był wielokrotnie niszczone przez przemarsze wojsk. W 1710 roku dotknęła go wyniszczająca zaraza „(...) i przemarsze wojsk moskiewskie wyludniły majątek, stracono wówczas 340 osób.”¹²⁰ Wojska carskie ponownie łupią Nadarzyn w latach 1711 i 1713.¹²¹

¹¹⁹ Encyklopedia Jezuitów; <http://jezuici.krakow.pl/Bibl/enc.htm>; hasło: Nadarzyn.

¹²⁰ Tamże.

¹²¹ Arcybiskup A. J. Nowowiejski, *Monografia historyczna napisana podczas wojny wszechświatowej poprawiona i uzupełniona w roku 1930*, Płock, Przypis 1 str.563.



2. 20. 11
 9. 3. 85
 4.

Dziśto się, w Warszawie, w Łamku Jego
 Królewskiego Honoru, Dnia Dwudziestego
 Siódemego Miesiąca Lutego, Roku Pańskiego
 Siętnastego i Siódemsetnego, Dwudziestego
 go, Drugiego.

Do Urzędu y Akti Leciarskich Warszawskich
 bieżąc, przyszedłszy Stanisław Kasper Weber Burmistrz
 Miejski, Janpawłowski Ścisły, Jan Centaus, y Bonifacy
 Szalczinski, Obywatele Miasta Nadarzyna przed tymiełto
 Rea y Aktami Leciarskimi Warszawskimi swym y ciałem
 go Magistratu y Rzeszpolstwa Miasta Nadarzyna powzięci
 przeciwko Wielkomnemu Grzywni i Siódemskiemu Działkowic
 ni w Wyszku Koronnym, tego Miasteczka Nadarzyna Sędzi
 roci, Zabitoni y Mieszkańców obojga Miast Miśszan
 Nadarzyny, Synowojem Łokajki Miasta Nadarzyna, Do
 1733 ku Siętnastego, Siódemsetnego i Dwudziestego Trzeciego
 nadane, mając Łaz iestnie, Lat Siemnaście, do wypr
 zia Onychie y wyprawienia Damiu przysięgłych, on

*Fot. Dokument dotyczący ww. sporu z 1792 r.
podpisany na Zamku Królewskim w Warszawie.
Archiwum Akt Dawnych w Warszawie.*

[illegible]

*Fot. Dokument z 1793 r. z pieczęcią Nadarzyna
podpisany m.in. przez ówczesnego Burmistrza Miasta
Bonifacego Fałęcinskiego; dotyczy sporu
w sprawie transakcji handlowej zwierząt hodowlanych
i zaświadcza, iż Icek Hirsztowicz obywatel Nadarzyna,
miejscowy rzeźnik, podał właściwą wycenę.
Dokument z zasobów Muzeum Narodowego
w Warszawie.*



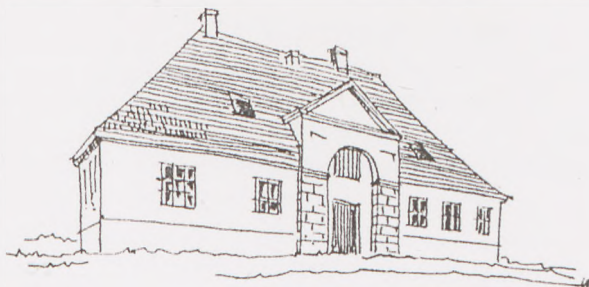
Jezuici płoccy nie uznawali swobód i praw, które przysługiwały mieszkańcom Nadarzyn z racji miejskiego statusu osady. Traktowali ich jak ludność rolniczą. Czasy te były ciężkie dla mieszkańców Nadarzyn, miasto było zaniedbywane i wręcz ograbiane przez zakonnych właścicieli.¹²² Po kasacji zakonu w 1773 roku Nadarzyn, tak jak inne dobra Jezuitów, przeszedł na własność Komisji Edukacji. Od 1774 roku stał się własnością hetmana Ksawerego Branickiego. Kolejnymi właścicielami byli: Kajetan Chajęcki - szambelan Jego Królewskiej Mości (w 1781 roku płacił on 16 000 złotych polskich rocznego czynszu)¹²³, następnie niejaki Jędrzej Piotrowski - pułkownik w wojsku koronnym¹²⁴. Śladem działalności tego ostatniego i jego sporu z mieszczanami dotyczącego m.in. ograniczania ich praw oraz przywilejów jest dokument z 1792 roku podpisany na Zamku Królewskim w Warszawie.

Na przełomie XVII –XVIII w. liczba mieszkańców Nadarzyn wynosiła 426¹²⁵, i – podobnie jak we wcześniejszych stuleciach - znaczącą grupę ludności obok Polaków stanowili Żydzi. „W 1800 roku w Nadarzynie mieszkało 174 osoby wyznania mojżeszowego, a w okresie Księstwa Warszawskiego ok. 1808 roku było ich 222”.¹²⁶

2. Nadarzyńskie perły architektury i działalność hrabiego Ostrowskiego

Miejscowa ludność przez wiele lat doznawała ciągłego ucisku ze strony właścicieli, a jej sytuacja poprawiła się znacząco dopiero od chwili, gdy miejscowość nabył Tomasz Adam z Rawitów Hrabia Ostrowski. Zastąpił on nałożone na miejscową ludność robocizny na czynsz. Z jego inicjatywy i dzięki jego funduszom w 1806 roku wybudowany został nowy, stojący po dziś dzień kościół w Nadarzynie, pw. św. Klemensa Papieża Męczennika. Autorem projektu świątyni był znany ówczesnie w całej Polsce architekt – Jakub Kubicki, którego najbardziej znanymi dziełami są arkady na południowej stronie Zamku Królewskim w Warszawie i pałac w Radziejowicach. Kubicki był także autorem pierwotnego projektu Świątyni Opatrzności Bożej, a także przebudowy Belwederu.

W tym samym czasie, kiedy powstał kościół w Nadarzynie, Jakub Kubicki zaprojektował także znajdujący się w pobliskim Młochowie pałac, a także miejscowy zajazd.



Szkic zajazdu; „Wiadomości Nadarzyńskie”
nr 6(38)2002 r. str.16

¹²² Encyklopedia Jezuitów; <http://jezuici.krakow.pl/Bibl/enc.htm>; hasło: Nadarzyn.

¹²³ Tamże.

¹²⁴ Arcybiskup A. J. Nowowiejski, *Monografia historyczna napisana podczas wojny wszechświatowej poprawiona i uzupełniona w roku 1930*, Płock, Przepis 1 str.563.

¹²⁵ S.Pazyra „Studia dziejów miast na Mazowszu od XIII do początków XX w.”, Lwów 1939, str.295, 301, 307.

¹²⁶ M. Żwirski – Praca pt. „Osadnictwo żydowskie w Nadarzynie” (Biblioteka Gimnazjum w Nadarzynie).



„(...) usytuowany w pobliżu kościoła i rynku, a jednocześnie u wylotu głównego traktu w kierunku Warszawy. Zajazd ten obszerny i wygodny, dający schronienie zarówno podróżnym, jak ich koniom zaopatrzony w szynk z zapleczem stał się znaną i licznie odwiedzaną szczególnie przez kupców gospodą.”¹²⁷ Parterowa klasycystyczna budowla, murowana, zbudowana z cegły. Złożona z dwóch prostokątnych, równoległych do siebie budynków, połączonych na osi prostopadłym stanem. Podpiwniczona, z wyższymi ryzalitami¹²⁸ na osiach, zwieńczonymi trójkątnymi szczytami.¹²⁹ Według miejscowej legendy gościł w nim wraz ze swym sztabem przed bitwą pod Raszynem w 1809 roku naczelny dowódca wojsk Księstwa Warszawskiego książę Józef Poniatowski. Obecnie zajazd jest siedzibą Nadarzyńskiego Ośrodka Kultury. Mieści się tu także biblioteka publiczna i siedziba Straży Gminnej.



TOMASZ :RAWITÓW

HR. OSTROWSKI

Minister Skarbu 1791

Naczelnik woj. Warszawskiego 1809

Fot. Portret Tomasza Adama hrabiego Ostrowskiego. Źródło:

www.tomaszowmazowiecki.nasze mmasto.pl/

Fundator nadarzyńskiej świątyni Tomasz Adam z Rawitów Hrabia Ostrowski był wybitnym mężem stanu i jedną z najznamienszych postaci przełomu XVIII i XIX wieku. Pełnił wiele ważnych politycznie funkcji w państwie. Był m.in. kasztelanem dworskim, osobą zaufaną króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, członkiem Rady Nieustającej¹³⁰. „W 1781 r. objął stanowisko Prezesa Komisji Ekonomicznej Skarbu. W dniu 17 maja 1791 roku został podskarbis nadwornym koronnym. (...)W okresie Księstwa Warszawskiego w 1808 roku (...) został mianowany prezesem Głównej Izby Obrachunkowej. W dniu 9 marca 1809 r. otrzymał nominację na marszałka sejmu. Rok później wszedł do Senatu jako wojewoda, a 6 grudnia 1811 roku otrzymał stanowisko prezesa. W lipcu 1814 roku stanął na czele Komitetu Cywilnego, mającego za zadanie opracowanie nowych zasad administracyjnych kraju.(...) W dniu 17 stycznia 1817 r. na krótko przed śmiercią został mianowany Prezesem Senatu.”¹³¹ Hrabia Ostrowski zmarł w dniu 5 lutego 1817 roku, a pochowany został w nadarzyńskim kościele. Mowę pożegnalną nad jego trumną wygłosił m.in. Julian Ursyn Niemcewicz.

¹²⁷ Grażyna Siczek – Pięć wieków Nadarżyna (maszynopis w zbiorach Biblioteki Publicznej Gminy Nadarżyn).

¹²⁸ Ryzalit - to wysunięte z lica elewacji, do przodu część budowli, zazwyczaj tej samej wysokości co reszta i tworząca z nią integralną całość. <http://portalwiedzy.onet.pl/33656,,,ryzalit,haslo.html>.

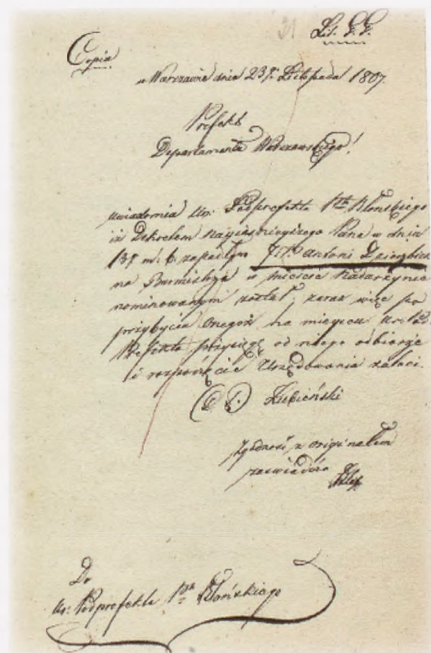
¹²⁹ Katalog zabytków sztuki w Polsce. T.X, woj. Warszawskie/pod red. I. Galickiej i H. Sygietyńskiej – zeszyt 17 „Powiat Pruszkowski”. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk –Pracownia Inwentaryzacji Zabytków, Warszawa 1970 r.

¹³⁰ Ród Ostrowskich w dziejach Tomaszowa i Rzeczypospolitej – Muzeum w Tomaszowie Maz. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, s. 8-9.

¹³¹ Tamże.



Następcą hrabiego Ostrowskiego był Antoni Dzierzbicki, który został nominowany na Burmistrza Nadarzyna dekretem z 23.11.1807 r.



Fot. Archiwum Akt Dawnych
w Warszawie



Fot. Dokument z 23.11.1807 r. z pieczęcią
Nadarzyna, w którym prefekt Departamentu
Warszawskiego D.D. Lubieński powiadamia,
iż dekretem tym Antoni Dzierzbicki
nominowany został na burmistrza miasta
Nadarzyna.

Archiwum Akt Dawnych w Warszawie

3. Dr Ludwik Maurycy Hirszweld

Jednym z najznamienitszych mieszkańców Nadarzyna był żyjący w XIX wieku chirurg i anatom żydowskiego pochodzenia, Ludwik Maurycy Hirszweld.

Urodził się 3 kwietnia 1814 roku w Nadarzynie i tu spędził pierwsze lata swojego życia. W 1825 roku wraz z rodziną zamieszkał w Warszawie. W 1834 roku pieszo wyruszył do Paryża, z zamiarem podjęcia studiów medycznych. Po praktyce w jednym z miejscowych prosektoriów, samozaparciu i samodzielnym uzupełnianiu wykształcenia Hirszweld, mając już ponad trzydzieści lat, zdobywa stopień doktora medycyny. Dzięki uporowi i pracowitości staje się znaną postacią w międzynarodowym środowisku medycznym w dziedzinie anatomii. Powraca do Warszawy



w 1859 roku, gdzie zostaje wykładowcą na Cesarsko – Królewskiej Akademii Medyko – Chirurgicznej, następnie na Wydziale Lekarskim Szkoły Głównej Warszawskiej i Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego. Hirschfeld przeszedł do historii jako autor czterotomowej „*Anatomii opisowej ciała ludzkiego*” oraz wielu innych prac, które były podstawą w pracy dla wielu kolejnych pokoleń anatomów. Zmarł 10 maja 1876 roku, a pochowany został na Cmentarzu Żydowskim przy ul. Okopowej w Warszawie.¹³²



Dr. Ludwik Maurycy Hirschfeld. (Podług fotografii Mieczkowskiego w Warszawie).

120

Foto: www.wikipedia.org



Fot. Grób Ludwika Hirszfelda na Cmentarzu Żydowskim w Warszawie; fot. Marek Żwirski

¹³² dr Jerzy Reymond „Sesja Hirszfeldowska”. *Medycyna, Dydaktyka, Wychowanie*, Vol XXXVIII, No.11/2006.



4. Nadarzyn w Polsce porozbiorowej

Po trzecim rozbiore Polski w 1795 r., Nadarzyn wchodzący ówczesnie w skład powiatu błońskiego znalazł się w obrębie zaboru pruskiego.

Natomiast kilka lat później w 1807 roku w wyniku wojen napoleońskich powstało Księstwo Warszawskie, które wzorem Francji podzielone zostało na departamenty. Nadarzyn, który do niego należał, znalazł się w departamencie warszawskim.

W 1815 roku, po upadku Księstwa Warszawskiego, tereny te weszły w skład Królestwa Polskiego pod zwierzchnictwem cara Rosji – Aleksandra I. Od 1837 roku, po zmianach wprowadzonych przez zaborcę po upadku powstania listopadowego, Nadarzyn wszedł w skład guberni warszawskiej. Także w okresie tego zrywu narodowościowego (1830 – 1831 r.), kiedy to znaczne siły wojskowe skoncentrowane były na linii Błonie – Nadarzyn.¹³³ miasto znacząco ucierpiało. Znajdując się w bezpośrednim sąsiedztwie stolicy było miejscem postoju dla pędzonych przez Rosjan jeńców. Śladem ich bytności, w zamienionym na więzienie nadarzyńskim kościele, są odnalezione w 1994 roku podczas prac konserwatorskich inskrypcje. Na marmurowym epitafium Tomasza Adama z Rawitów hrabiego Ostrowskiego pozostawili je więzieni tu powstańcy. W zapiskach jest mowa o miejscu zabrania jeńców z warszawskiej Woli – być może któryś z nich był świadkiem wydarzeń związanych z obroną fortu Wola, opisanych przez Adama Mickiewicza w sławetnej „Reducie Ordona”.

Informacje o miejscowości Nadarzyn pod koniec XIX wieku odnaleźć możemy w „Encyklopedyi powszechnej” (T. XIX, Nakład, druk i własność



Fot. Special Karte von Suedpreussen – aus der Koniglichen grossen topographischen Vermessungs – Karte. D. Gilly – 1802 r. Arch. Referat Promocji UG Nadarzyn



Fot. Semitopograficzeskaja Karta Carstw Polskogo – St. Petersburg – 1811 r. Arch. Referat Promocji UG Nadarzyn

¹³³ Tamże.



S. Orgelbranda, Księgarza i Typografa, Warszawa 1865, s. 146) – „położona w miejscu niskiem, wzgórkami piaszczystymi otoczonem, położona nad dwoma rzeczkami, czyli strumieniami Wrowa i Żimna Woda zwanemi, przy trakcie drugiego rzędu z Warszawy do Częstochowy wiodącym, od miasta Tarczyna o 9 mil odległe”. Nadarzyn należał wtedy do Władysława Krasnodębskiego, który stał się jego właścicielem poprzez małżeństwo z Krystyną Arkuszewską córką Wincentego, poprzedniego właściciela zmarłego w 1855 r. Tablice nagrobne Wincentego Arkuszewskiego oraz Krystyny z Arkuszewskich Krasnodębskiej znajdują się na tylnej ścianie nadarzyńskiej świątyni.

W 1865 r. Nadarzyn zamieszkiwało 939 osób. W tym „(...) chrześcijan 423, starozakonnych 516 (54, 95% ludności), utrzymujących się z rolnictwa, rzemiosł i handlu”. Jeśli chodzi o zabudowę znajdowało się tu 5 murowanych domów, 60 drewnianych, murowany kościół parafialny, szkoła elementarna, szopa na narzędzia ogniowe, drewniana synagoga i łaźnia. Co tydzień odbywały się targi, zaś 6 razy w roku jarmarki.¹³⁴

Tabela 2. Zasięg dóbr nadarzyńskich w 1866 r.¹³⁵

Rodzaj gruntu	Ilość mórg
Grunty orne i ogrody	663
Łąki	243
Pastwiska	117
Lasy	434
Nieużytki i place	65
Ogółem	1522

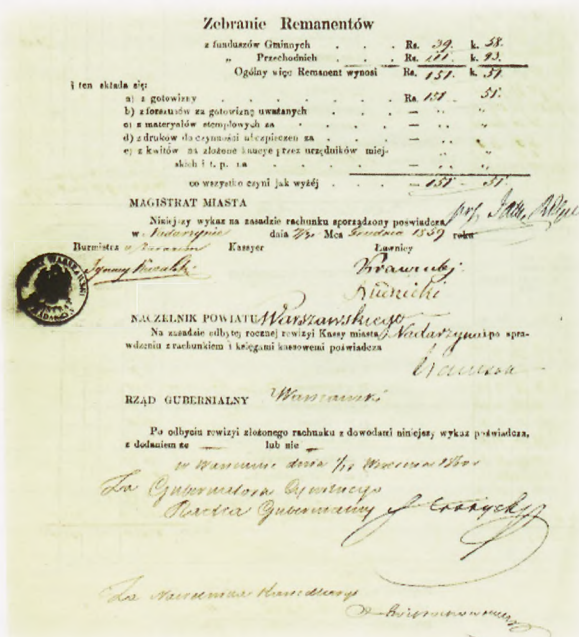
W życiu ówczesnych miast dużą rolę odgrywała gospodarka finansowa. Na podstawie dokumentów o nazwie: „Wykaz objaśniający stan funduszy gminnych i przechodnich przy kassie Ekonomicznej Miasta Nadarzyna” możemy zapoznać się ze stanem kasy miejskiej na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX wieku, na krótko przed odebraniem praw miejskich. Finanse miasta dzielono ówczesnie na fundusze gminne oraz przechodnie i depozytowe. Na koniec 1859 roku, jeśli chodzi o fundusze gminne, przychód do kasy wynosił 441 rubli i 76 kopiejek, wydatki zaś wyniosły 402 ruble 18 kopiejek, a w roku 1863 przychód stanowiła kwota 434 ruble 15 kopiejek, a wydatki 403 ruble. Wśród przychodów były kwoty, które wpłynęły m.in. za dzierżawę, w tym targową i jarmarczną, czynsze, dochody przypadkowe. Wydatki ponoszono na pensje, materiały piśmiennicze, na najem lokali, melioracje. Jeżeli chodzi o fundusze przychodnie (tutaj

¹³⁴ „Encyklopedia powszechna” (T. XIX, Nakład, druk i własność S. Orgelbranda, Księgarza i Typografa, Warszawa 1865, s. 146).

¹³⁵ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, t.IV, Warszawa 1983, s.856.



na przychód składały się m.in. składki emerytalne, na podymne, czyli opłata od każdej chaty, siedliska), składki kwaterunkowe (podatki nieruchomości bądź z przemysłu), czy bóżnicze - składki płacone przez ludność wyznania mojżeszowego) – w 1859 roku przychód z funduszy tzw. przychodnich wyniósł 1438 rubli 4 kopiejki, a wydatki (w tym na potrzeby kwaterunkowe, m.in. na szkołę elementarną, na składkę bóżniczą wyniosły 1326 rubli 11 kopiejek, w 1863 roku były to kwoty: 973 rubli 20 kopiejek przychodów, natomiast 893 rubli 24 kopiejki wydatkowano z kasy budżetu.



Fot. 1859 rok – fragment Dokumentu dot. funduszy w Nadarzynie /arch. Akt Dawnych w Warszawie.



Fot. Pieczęć miasta z podpisem pod dokumentem z 1827 roku - Rachunek Kasy Miejskiej Nadarzyna. Nadarzyn znajdował się wtedy w woj. mazowieckim w obwodzie warszawskim. arch. Akt Dawnych w Warszawie.

W 1863 roku wybuchło Powstanie Styczniowe. Kolejny zryw Polaków walczących o wolność i suwerenność. Okoliczne lasy stały się schronieniem dla powstańców, a w pobliskim Młochowie miała miejsce potyczka z Moskalami.¹³⁶ Na nadarzyńskim cmentarzu pochowany jest uczestnik walk powstańczych Łukasz Iwanowicz, zmarły w 1921 roku.

¹³⁶ Stanisław Zieliński, Bitwy i potyczki 1863-1864. Raperswil 1913 r.



Rok 1864 przyniósł ogromne zmiany dla polskiej wsi. Na mocy ukazu carskiego nastąpiło uwłaszczenie chłopów. Dotychczasowe obszary dworskie zostały uwłaszczone pomiędzy użytkujących je chłopów, przy czym część folwarków pozostała jednak w posiadaniu szlachty. Utworzono wtedy samorządowe gminy wiejskie.

W okresie tym, po powstaniu styczniowym ziemie polskie dotknęły carskie represje. Antypolska polityka prowadzona przez zaborcę przybrała na sile. Wiele miast straciło wtedy swój status. I tak, w 1869 roku na mocy ukazu cara Aleksandra II Nadarzyn został pozbawiony praw miejskich i jako miejscowość o statusie osady włączony do powstałej w 1864 roku gminy Młochów.

W 1893 roku dobra Nadarzyn składały się z folwarku Nadarzyn, Walendów, Paszków, Czarny Las, Cesin, Kajetany, Lipnik i Walendów. W tamtym czasie przez Nadarzyn przechodzi droga „bita” oddzielająca się za Falentami od szosy prowadzącej na Tarczyn do Radomia.¹³⁷



Fot. Mappa Królestwa Polskiego
- M. Nipanicz – Warszawa 1863 r.
Arch. Referat Promocji UG Nadarzyn.

¹³⁷ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, t.VI, Warszawa 1893 r., s. 855 - 856.



По указу Его Величества
АЛЕКСАНДРА II-го,
Императора и Самодержца Всероссийского, Царя Польского,
Великого Князя Финляндского,
и проч., и проч., проч.,

Учредительный въ Царствъ Польскомъ Комитетъ.

На основаніи Высочайшаго указа 1 іюля 1869 г. о переименованіи въ посады немѣющихъ городского характера поселеній въ губерніяхъ царства польскаго, — учредительный комитетъ, по представленію члена-завѣдывающаго дѣлами комитета, постановилъ и постановляетъ:

I. Существующіе въ варшавской губерніи города: Окуневъ и Писечко, варшавскаго уѣзда; Карчевъ, Латовичъ, Колбель, Цегловъ и Станиславовъ, ново-минскаго уѣзда; Черскъ, горно-кальварійскаго уѣзда; Гончанъ, Могилницю Прижымтевъ и Тарчинъ, гродненскаго уѣзда; Виснито и Надаржинъ, бѣлоскаго уѣзда; Бѣляну и Болимовъ, лонинскаго уѣзда; Пловъ сохачевскаго уѣзда; Осмолинъ гостыньскаго уѣзда; Домбровице и Жихлівъ, кутновскаго уѣзда; Коваль, Любранецъ, Пржедецъ и Любелъ влодавскаго уѣзда; Радзевъ, Служевъ и Рационжецъ, радзевскаго уѣзда, — обратити въ посады, съ приліченіемъ слѣдующихъ мѣръ относительно устройства въ нихъ гминнаго управленія на основаніи Высочайшаго указа 19 февраля (2 марта) 1864 года:

1. по варшавскому уѣзду:

Посадъ Окуневъ включить въ составъ сельской гмины того же наименованія, а въ посадъ Писечко образовать отдѣльное гминное управленіе.

2. по новоминскому уѣзду:

Въ посадахъ Латовичъ и Станиславовъ образовать отдѣльныя гминныя управленія; посадъ Карчевъ включить въ составъ гмины Отвоцкъ, а посадъ Колбель въ гмину Рудно, и посадъ Цегловъ въ гмину Мель.

Въ Имению Найяснѣйшаго
АЛЕКСАНДРА II-го,
Цесаря и Самовладцы Всѣхъ Россіи, Крѣла Польскаго,
Вѣлкскаго Ксієвца Финляндскаго,
etc., etc., etc.,

Комитетъ Уряджающій въ Крѣлствѣ Польскомъ.

На засадзіе Найвыжшэго указа з д. 1 червца 1869 г. о прэміанованія осадлоці нѣ маючыхъ характера мѣйскаго въ губерніяхъ Крѣлства Польскаго на о. а. л. — ко нитетъ уряджающій, на прэдставленіе члѣнка-завіадающаго чыннасіамі комитету, постановилъ і станові:

I. Істаіеячэ въ губерніі варшавскай мѣста: Окуневъ і Писечко, въ повіеіе варшавскім; Карчевъ, Латовичъ, Колбелъ, Цеглѣві Станіславѣвъ, въ повіеіе ново-мнѣскім; Черскъ, въ повіеіе горно-кальварійскім; Гасчынъ, Могіелніца, Прибызэвъ і Тарчынъ, въ повіеіе грѣіеіскім; Вискііікі і Надарчынъ, въ повіеіе бѣлѣскім; Бѣлава і Болімовъ, въ повіеіе лѣвіеіскім; Ілѣвъ, въ повіеіе сохачэвскім; Осмолінъ, въ повіеіе гостыньскім; Домбровіе і Жыхлінъ, въ повіеіе кутновскім; Коваль, Любранецъ, Пржедецъ і Любелъ, въ повіеіе влоцлавскім; Радзевъ, Слэзэвъ і Рэціэзекъ, въ повіеіе радзевскім, — замѣнііі на осады, з заіосаваніемъ настѣпуючыхъ срѣдкѣвъ до до урядженія въ нѣхъ за-раэду гміннаго на засадкахъ, wskazywanych въ Найвыжшымъ указіе з д. 19 Іаіеіа (2 марца) 1864 г.:

1. въ повіеіе варшавскім:

Осадъ Окуневъ прыліэчыі до складу гміны вѣіеіей тэіѣі назвіска, а въ осадзіе Писечко іііворчыі ősобны за-раэд гміны.

2. въ повіеіе ново-мнѣскім:

Въ осадкахъ Латовичъ, і Станіславѣвъ, іііворчыі ősобны за-раэд гмінаіе; осадъ Карчевъ прыліэчыі до складу гміны Отвоцк; осадъ Колбелъ до гміны Радно, а осадъ Цеглѣвъ до гміны Мѣіа.

*Фот. Документ Комитету Уряджающаго Крѣлства Польскаго о odebraniu прав
miejskich Nadarzynowi (ukazem carskim z 1 czerwca 1869 r.); Dziennik Praw
Krѣлства Польскаго T.70/ nr 240-244 str.127; Podlaska Biblioteka Cyfrowa.*



Wiek XX

1. Zmiany w strukturze społecznej Nadarzyna i odpływ mieszkańców narodowości żydowskiej.

Na przełomie XIX – XX w. wśród ludności Królestwa Polskiego 57,2 % stanowiła ludność rolnicza. Proporcje te stopniowo zmieniały się wskutek rewolucji przemysłowej, która spowodowała migracje ze wsi do miast na szeroką skalę.

W owym czasie liczba mieszkańców Nadarzyna wynosiła 2679 osób, w tym 2290 katolików, 27 prawosławnych, 32 protestantów oraz 330 Żydów¹³⁸. W całej Gminie Młochów (do której od 1869 r. po odebraniu praw miejskich należał Nadarzyn) mieszkało wtedy ponad 15 tys. osób. Wpływ na liczbę Żydów w Nadarzynie z pewnością miała tzw. Pierwsza Alija w latach 1882 - 1903, czyli wielka masowa emigracja do Stanów Zjednoczonych, Ameryki Północnej oraz Palestyny (25 tys. uchodźców żydowskich, wśród których tworzyły się samowystarczalne osady tzw. ruch Bilu wspierane finansowo przez barona Edmonda Rothschilda).¹³⁹ Wyjazd w tym okresie był spowodowany licznymi pogromami Żydów w Cesarstwie Rosyjskim. W kolejnej, Drugiej Aliji w latach 1904 - 1914 kraj opuściła kolejna grupa, w tym część Żydów z Nadarzyna. Niewątpliwie na wyjazdy te mógł mieć wpływ także pożar, który wybuchł w 1902 roku, i w wyniku którego spłonęła m.in. synagoga znajdująca się u zbiegu ul. Mszczonowskiej i ul. Błońskiej. Niewiele wiemy o jej wyglądzie. Był to budynek drewniany,



Fot. Przedstawiająca rabina Lejzora Lejba Lewina z „Miasto bez rabina nie może istnieć. Rabini, podrabini i kandydaci na rabinów Guberni Warszawskiej w latach 1888 - 1912”; Warszawa 2012 r.; Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych Departament Edukacji i Współpracy z Zagranicą, ul. Rakowiecka 2D, 02-517 Warszawa

¹³⁸ Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego 1913.R.1; Podlaska Biblioteka Cyfrowa.

¹³⁹ M. Żwirski – Praca pt. „Osadnictwo żydowskie w Nadarzynie” (Biblioteka Gimnazjum w Nadarzynie).



wewnątrz znajdowały się polichromie ze znakami zodiaku.

Wierny opis tych wydarzeń znajdujemy w „Księdze Pamięci Nadarzyna”, we fragmencie wspomnień Josefa Jeremiasza z 1966 r.: *„W naszym miasteczku Nadarzynie dorastało wiele pokoleń Żydów. Ile dokładnie lat liczył sobie żydowski Nadarzyn, nie wiem, ale jest mi wiadomo, że moi dziadkowie już się tam urodzili. Gmina żydowska była niegdyś całkiem duża, ale zmalała w ciągu ostatnich dwu czy trzech pokoleń ze względu na następujące okoliczności: oddalenie od linii kolejowej i brak dobrej drogi; dlatego nie rozwinął się przemysł i sąsiednie miasta, między innymi Pruszków, zaczęły z nami konkurować. Odciągnęły od nas wielką liczbę młodzieży żydowskiej, która nie widziała dla siebie przyszłości w Nadarzynie. Poza tym Nadarzyn ucierpiał od kilku pożarów. Pamiętam jeszcze wielki pożar z 1902 roku, kiedy to spłonęły wszystkie drewniane budynki i ocalał jedynie murowany kościół i kilka domów wokół niego. Spłonęła także stara bóżnica wraz ze wspianiałymi znakami zodiaku i innymi artystycznymi rysunkami na suficie.”*¹⁴⁰

Po pożarze synagogę odbudowano, jednakże po zajęciu Nadarzyna przez Niemców w 1939 roku została zdewastowana¹⁴¹. Dziś w jej miejscu znajduje się zakład pogrzebowy. W pobliżu synagogi stała mykwa, czyli rytualna łaźnia. Na przełomie XIX i XX wieku rabinem Nadarzyńskiego Okręgu Bożniczego był Icek Kon, natomiast po jego śmierci w 1906 roku funkcję tę pełnił Lejzor Lejb Lewin (z pensją 200 rubli rocznie).¹⁴²

W dwudziestoleciu międzywojennym Nadarzyn zamieszkiwało ok. 100 rodzin żydowskich, co może potwierdzać spis powszechny z 1921 roku podający, że 431 nadarzynian było tego pochodzenia (w całej gminie mieszkało wówczas ok. 10,5 tys. osób). Na terenie gminy znajdował się również cmentarz żydowski (kirkut), na którym chowano zmarłych Żydów, w tym także z Warszawy i Pruszkowa. Nekropolia mieściła się w Kajetanach, a powstała jeszcze przed 1780 rokiem. Niestety cmentarz ten został w okresie niemieckiej okupacji zniszczony, a w latach PRL-u nastąpiła dalsza jego dewastacja. W roku 2009 przeprowadzono prace porządkujące na kirkucie, o czym wspominał „Wirtualny Sztetl”.¹⁴³

Na terenach podmiejskich Królestwa Polskiego dominowała w tamtym okresie jeszcze architektura drewniana. Na terenach podmiejskich Królestwa Polskiego dominowała w tamtym okresie jeszcze architektura drewniana, a zabudowa wiejska stanowiła 80% istniejącej ogólnej liczby budynków. Podobnie było i w Nadarzynie, gdzie wśród niewielu murowanych budynków wyróżniał się zajazd, wciąż pełniący funkcję hotelarsko-gastronomiczną. W latach 1900 - 1902 zajazd został poddany kolejnej przebudowie, w wyniku której „przybrał kształt, który

¹⁴⁰ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/nadarzyn/16,relacje-wspomnienia/17080,moje-miasteczko-nadarzyn/> przedruk za: Marian Skwara „Pruszkowscy Żydzi. Sześć dekad zamkniętych Zagładą”. Z języka jidysz tłumaczyła Monika Adamczyk-Grabowska.

¹⁴¹ Tamże, kl.

¹⁴² „Miasto bez rabina nie może istnieć. Rabini, podrabini i kandydaci na rabinów Guberni Warszawskiej w latach 1888 - 1912”; Warszawa 2012 r.; Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych Departament Edukacji i Współpracy z Zagranicą, ul. Rakowiecka 2D, 02-517 Warszawa.

¹⁴³ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/nadarzyn/12,cmentarze/8056,cmentarz-w-nadarzynie/> Wirtualny Sztetl - portal społecznościowy o żydowskiej historii lokalnej, multimedialny projekt Muzeum Historii Żydów Polskich.



pozostał w pamięci wielu mieszkańców, gdyż nawet w okresie okupacji niemieckiej, gdy większość budynków została strawiona przez pożary pozostał, stanowiąc jedyną pamiątkę dawnej świetności Nadarżyna jako miasta ustanowionego w 1453 roku”.¹⁴⁴



Fot. Jedna z macew pozostałych w miejscu dawnej nekropolii w Kajetanach prezentacji przygotowanej przez uczniów Gimnazjum im. św. Jana Pawła II pod kier. Ks. Karola Alexandrowicza.

2. Ochotnicza Straż Ogniowa

Życie miejscowej społeczności nie różniło się od życia w podobnych miejscowościach leżących w sąsiedztwie, na jednym z głównych traktów wiodących do stolicy, podejmowano także nowe inicjatywy. W latach 1905-1909 roku wójtem gminy Młochów był Aleksander Frączak. W pierwszym roku sprawowania przez niego funkcji pojawiły się pierwsze wzmianki o pomysłe utworzenia Ochotniczej Straży Ogniowej w Nadarżynie. Tego typu organizacje istniały już w sąsiednich wsiach i miastach takich jak np. Tarczyn, Grodzisk Mazowiecki, Mszczonów, Piaseczno. Istotnym wydarzeniem, które w skutkach było tragiczne dla ludności Nadarżyna i mogło mieć bezpośredni

¹⁴⁴ Historia pewnego budynku, który stał się Ośrodkiem Kultury Wiadomości Nadarżyńskie nr 6 (38) 2002 r. str. 16.



wpływ na podjęcie decyzji o stworzeniu straży ogniowej był wybuch pożaru na początku stulecia (w źródłach podane są dwie daty 1902 i 1904, jednak nie udało nam się ustalić czy chodzi o jeden czy dwa pożary), podczas którego spłonęło kilkadziesiąt obejść rzemieślniczych i gospodarskich oraz miejscowa synagoga. Po tej właśnie pożodze zaczęto wprowadzać w czyn pomysł powołania Ochotniczej Straży Pożarnej¹⁴⁵. Realizacji tego zamiaru sprzyjała ówczesna sytuacja polityczna, kiedy to władze carskie złagodziły swoje nastawienie wobec Polaków. Wejście w życie nowej ustawy o stowarzyszeniach i związkach dało możliwość i większą swobodę na zakładanie polskich organizacji, do których zaliczana była straż ogniowa. Wśród osób, które aktywnie uczestniczyły w dyskusjach o powołaniu tej formacji w Nadarzynie byli tacy mieszkańcy jak Rosińscy, Naziębłowie, Orleańscy, Łukowscy, Kanty, Nowakowscy, Ćwiklińscy, Zasińscy oraz



Fot. Zbiorowe zdjęcie członków straży w Nadarzynie w historycznych mundurach, przy wejściu do kościoła w Nadarzynie. Z arch. p. Leona Giżyckiego, Izba Tradycji przy OSP Nadarzyn.

¹⁴⁵ OSP w Nadarzynie. 100 lat w służbie dla społeczeństwa 1906 – 2006.



Zalewscy, którzy w tym celu „zbierali się u aptekarza Franciszka Stankiewicza lub w sklepie Jana Nowakowskiego”.¹⁴⁶

Jesienią 1906 roku u naczelnika powiatu błońskiego złożono pierwszy projekt statutu Towarzystwa Straży Ogniowej z siedzibą w Nadarzynie z wnioskiem o poparcie i zaakceptowanie. Starania o utworzenie straży wywoływały rosnące zainteresowanie i entuzjazm społeczeństwa nadarzyńskiego; przyszli strażacy przygotowywali się do pełnienia służby, zanim jeszcze przyszła zgoda gubernatora Warszawy na utworzenie jednostki.

Zaczęto organizować straż i zdobywać fundusze. Potrzebne było wszystko od sprzętu po mundury. Pierwszym zadaniem nowo utworzonej organizacji było ogłoszenie walnego zgromadzenia chętnych mieszkańców oraz wybranie zarządu, który następnie musiał być zaakceptowany przez gubernatora w Warszawie. W skład zarządu weszło sześć osób: Stanisław Rosiński, Józef Nąziębło, Paweł Bukowski, Filip Orleański, Stanisław Stankiewicz oraz Jan Nowakowski. W kolejnym okresie grono zarządu powiększało się o kolejnych członków, którzy aktywnie uczestniczyli w rozwoju organizacji. Znalezione rozwiązanie na problemy sprzętowe i umundurowanie; mianowicie postanowiono samodzielnie wytwarzać część sprzętu jak np. bosaki, tłumice, wężborki, pasy. Za zebrane pieniądze zakupiono pierwszą sikawkę, węże, hełmy, beczki na wodę, drabiny oraz część

umundurowania. Podjęto decyzję, że odzież szeregowych strażaków będzie szyta chałupniczo, zaś zakupione zostały tylko mundury dla naczelnika straży, jego zastępcy oraz dowódców oddziałów toporników i sikawkowego. Pasy do mundurów wykonali miejscowi rymarze z dwubarwnej taśmy i skóry. Część strażaków wyposażona była w mosiężne hełmy osłaniające głowę w czasie pożaru, natomiast pozostała część nosiła czapki okrągłe typu kepi. W miarę posiadanych pieniędzy uzupełniano sprzęt i umundurowanie. Z czasem dokupiono drugą sikawkę. Była ona mała, łatwa w obsłudze. Mogły ją przenosić cztery osoby, lub można było ją przewozić na wozie rolniczym. Do jej obsługi wystarczało dwóch strażaków. Systematycznie w każdą niedzielę na rynku nadarzyńskim przeprowadzano ćwiczenia. Obejmowały one sprawdzanie sprzętu oraz musztrę. W pierwszych latach istnienia straż liczyła około 50 czynnych zawodowo ochotników¹⁴⁷. Początkowo



Fot. Nadarzyńscy strażacy 1906 r. z arch. p. Leona Giżyckiego; Izba Tradycji przy OSP Nadarzyn.

¹⁴⁶ Tamże.

¹⁴⁷ OSP w Nadarzynie 100 lat w służbie dla społeczeństwa 1906 – 2006.



nie posiadała własnych koni, które były pożyczane od mieszkańców według ustalonego harmonogramu do wyjazdów bojowych oraz do ćwiczeń.

Pierwszym prezesem straży był Józef Kotarski, zaś funkcję naczelnika pełnił Filip Orlański, który w latach 1909 -1915 był także wójtem gminy Młochów. Pierwsza siedziba jednostki mieściła się w drewnianej szopie obok organistówki. Jednostka w pierwszym etapie składała się z oddziału toporników, oddziału sikawkowego oraz oddziału ratunkowego. Znaczna ilość członków straży ogniowej stanowiła grupa mieszkańców, którzy byli również aktywnymi działaczami niepodległościowymi. Nadarzyńska organizacja od samego początku aktywnie uczestniczyła w wyjazdach bojowych w Nadarzynie jak również w okolicznych wsiach. Wśród ochotników byli zarówno Polacy wyznania katolickiego, jak i pochodzenia żydowskiego. Dużą rolę przy tworzeniu straży ogniowej odegrała parafia nadarzyńska. W roku 1910 straż w ramach wyposażenia dysponowała wozami konnymi, które dostarczyli mieszkańcy Kajetan i Nadarzyna. W tym samym roku prezesem straży został Edmund Kopczyński.

Okres pierwszej wojny światowej to stagnacja w organizacji. W 1915 roku wojska carskie uciekając zniszczyły remizę i cały posiadany sprzęt. W tym samym roku pożar zniszczył zwartą, drewnianą zabudowę w rynku. Po tych wydarzeniach strażacy – ochotnicy przystąpili do ponownej organizacji straży ogniowej. Urządzano różnego rodzaju zbiórki funduszy. Jedną ze nich była tzw. „zbiórka kwiatek”. Polegała ona na sprzedaży pomysłowych bukietów przygotowanych z różnych kwiatów. Dzięki niej uzbierano fundusze na niezbędny sprzęt do działań bojowych. Przechowywany był on u gospodarza straży Wincentego Ćwiklińskiego.

W 1914 roku ewakuowano miejscową ludność, gdyż na tym obszarze przygotowywano linię frontu: „XVI korpus nacierał przez rzekę na kierunku Piaseczno – Nadarzyn, lewe zaś skrzydło grupy gen. Mackensena po walkach z 2.armią rosyjską 12 października osiągnęło linię Góra Kalwaria – Nadarzyn –Błonie.”¹⁴⁸



Fot. Remiza strażacka wybudowana przez społeczność Nadarzyna w latach 1921-23, rozebrana w 1973 r. Fot z arch. p. Leona Giżyckiego, Izba Tradycji przy OSP Nadarzyn

¹⁴⁸ A. Bystrzycki, twierdza Dęblin (1837- 1915) w Rocznik Mazowiecki, t. VI, Warszawa 1976, s. 171 -204.



W okolicznych lasach młochowskich pozostały okopy strzeleckie z tamtego okresu¹⁴⁹. Po zakończeniu I wojny światowej w 1918 roku, strażacy pod dowództwem Kazimierza Rosińskiego brali udział w rozbrajaniu Niemców. Tymczasem, w samej Straży Ogniowej początek lat dwudziestych to także kolejne zmiany w zarządzie organizacji. Nowym prezesem został Antoni Osetkowicz, natomiast naczelnikiem Franciszek Piotrkowicz. Nowy zarząd przystąpił do budowy nowej, murowanej remizy w centrum rynku w Nadarzynie. Spowodowane to było brakiem siedziby i miejsca do przechowywania sprzętu strażackiego. Aby szybko zrealizować ten pomysł i zdobyć niezbędne fundusze na budowę, strażacy podjęli decyzję o samoopodatkowaniu. Ustalono, że comiesięczna składka wyniesie 20-25 złotych. Upragniona remiza została wybudowana po dwóch latach wyteżonej pracy strażaków ochotników oraz miejscowej społeczności. Wsparcia udzielił również ówczesny proboszcz parafii nadarzyńskiej.

Także w kolejnych latach miejscowa straż aktywnie uczestniczyła w życiu społeczności lokalnej. Brała udział w wielu akcjach i inicjatywach. Dzięki temu zyskała duży szacunek i uznanie wśród mieszkańców. Dzięki staraniom jej członków i podejmowanym działaniom, dokonywano zakupu coraz to nowocześniejszego sprzętu do działań bojowych (w 1929 roku zakupiono pierwszą motopompę marki DKW, zaś w 1935 roku pierwszego samochodu Chevrolet do działań bojowych). Dla organizacji strażackiej ważny był również rok 1938, w którym to społeczność Nadarzyn i okolicznych wsi ufundowała pierwszy sztandar dla jednostki.



*Fot. Pierwsza motopompa, 1929 r. Arch. Leona Giżyckiego,
Izba Tradycji przy OSP Nadarzyn.*

¹⁴⁹ Zofia Wanda Zdroikowa „Opis Historyczny Nadarzyn”- praca magisterska pod kierunkiem doc. Mieczysława Dorywalskiego, Łódź 1960 r.



3. Gospodarka, kultura i oświata w Nadarzynie w latach międzywojennych

W okresie międzywojennym w Nadarzynie nie było żadnego większego zakładu przemysłowego oprócz młyna parowego, który w 1923 roku Niemiec – Aleksander Ertner – nabył od Żyda, a następnie przerobił na motorowy. I to właśnie młyn był jedynym zakładem produkcyjno – handlowym na tym terenie, gdyż jego właściciel prowadził skup zboża na większą skalę. Produkcja zaspokajała potrzeby lokalne, a wytwarzane zboże było także eksportowane do Warszawy¹⁵⁰. Ten sam właściciel młyna zbudował tu także tartak. W młynie i tartaku było zatrudnionych przed II wojną 30 osób.

Warto nadmienić, że w 1938 roku w Nadarzynie mieszkało ok. 1800 osób, w tym 950 Polaków i 850 Żydów. Największe skupisko domostw było wokół nadarzyńskiego rynku, a zabudowania wokół placu targowego zamieszkiwali przede wszystkim Żydzi. Część mieszkańców zajmowała się rolnictwem, ale także handlem i rzemiosłem. W tamtym czasie w Nadarzynie było 9 żydowskich szewców, 8 krawców i 4 rzeźników. Polacy prowadzili 2 kuźnie, 2 warsztaty kołodziejskie, 2 rymarskie, było również 6 murarzy i 2 rzeźników¹⁵¹. Rzemiosło miało charakter chałupniczy obsługiwało, podobnie jak handel, przede wszystkim Nadarzyn, jak i okoliczne wsie. U zbiegu dzisiejszej ulicy Warszawskiej i Pruszkowskiej, naprzeciwko kościoła, mieściła się jedna z kuźni należąca do Stanisława Rosińskiego – ważne dla życia codziennego ówczesnej ludności miejsce.

Jeszcze w kwietniu 1914 roku w pobliskim Ojrzanowie powstało Towarzystwo Pożyczkowo – Oszczędnościowe, którego głównym inicjatorem był Ks. Czesław Maliszewski – późniejszy proboszcz nadarzyńskiej parafii. Towarzystwo to było załącznikiem działającego po dziś dzień Banku Spółdzielczego w Nadarzynie.¹⁵²

Rok 1918 był rokiem szczególnym także dla Nadarzyna. To wtedy po 123 latach niewoli Polska odzyskała upragnioną niepodległość. Wśród mieszkańców miejscowości były także osoby, które wyróżniły się postawą i bohaterstwem nie tylko na miejscu uczestnicząc w przywracaniu polskości, ale także walcząc o jej suwerenność w szeregach polskiego wojska.



*Fot. Kuźnia, przy obecnej
ul. Warszawskiej, czerwiec 1934 r.
Arch. Anny Rosińskiej.*

¹⁵⁰ Zofia Wanda Zdroikowa – *Opis Historyczny Nadarzyna*, praca magisterska pod kierunkiem doc. Mieczysława Dorywalskiego str. 32.

¹⁵¹ Tamże.

¹⁵² 172 Monografia. Rys historyczny powstania działalności Banku Spółdzielczego w Nadarzynie. Tekst i fotografie Bank Spółdzielczy (2014 r.).



Fot. Miejsca pamięci na pl. Ks. J. Poniatowskiego w Nadarzynie. Z lewej: Krzyż z popiersiem Marszałka Józefa Piłsudskiego z pamiątkowymi tablicami, na których umieszczony jest napis "W X rocznicę odzyskania niepodległości Polski – pierwszemu Marszałkowi Józefowi Piłsudskiemu, Rodacy" II-XI-1928 oraz „Upaść może naród wielki – zginąć nikczemny...” Pomnik zrekonstruowali w 70. rocznicę odzyskania niepodległości Mieszkańcy Nadarzyna, 1988; Z prawej: głaz z tablicą pamiątkową „Poległym Patriotom Ojczyzny w latach 1914 -1920 – ufundowany przez mieszkańców Gminy Młochów (w okresie międzywojennym Nadarzyn administracyjnie należał do Gminy Młochów).

W 1918 r. dla zapewnienia bezpieczeństwa obywateli powołano Straż Porządkową, na której czele stanął właśnie Kazimierz Rosiński. Wójtem gminy Młochów był wówczas Jan Rudnicki. W tym samym czasie powstała nadarzyńska orkiestra, dla której instrumenty muzyczne sfinansowano dzięki loterii fantowej. Pierwszym dyrygentem był Antoni Pasek.

Orkiestra uświetniała większość uroczystości kościelnych oraz lokalnych. Istniała do czasu wybuchu II wojny światowej w 1939 roku.

Jedną z najstarszych nadarzyńskich lokalnych organizacji społecznych, obok Ochotniczej Straży Ogniowej, było Kółko Rolnicze. Powstało w 1922 roku, a jego pierwszym prezesem był Stanisław Pióro, który pełnił tę funkcję do 1939 r. Kółko prowadziło m.in. działalność szkoleniową dla rolników, jak również wyświetlało filmy o tematyce rolniczej i organizowało wycieczki edukacyjne.



Odbływały się wówczas konkursy rolnicze, w których nadarzyńskie kółko uzyskiwało wysokie noty. „Już w 1926 roku koło w Nadarzynie uzyskało dobre rezultaty w uprawie kapusty i ogórków, a kilka dziewcząt w konkursie hodowli kur zielononózek otrzymało srebrne i brązowe medale. W roku 1927 do konkursów przystąpiło tu 140 członków ZMW¹⁵³. W czasie okupacji w latach 1939 – 1945 kółko rolnicze nie prowadziło swojej działalności. Rozwijało się natomiast życie polityczne: z racji rolniczego charakteru miejscowości funkcjonowało tu Stronnictwo Ludowe - partia chłopska, a także koło Związku Młodzieży Wiejskiej „Wici”. Ponadto w Nadarzynie działał Związek Harcerstwa Polskiego i Polski Czerwony Krzyż.¹⁵⁴

Zmiany, jakie nastąpiły wraz z odzyskaniem niepodległości i powstaniem suwerennej polskiej władzy w 1918 r. wpłynęły znacząco na nadarzyński system oświaty. Po okresie intensywnej germanizacji i rusyfikacji, kiedy próbowano zniszczyć naród polski z jego tradycją, językiem, historią i kulturą, władze podjęły działania mające na celu zmniejszenie odsetka analfabetów i podniesienie poziomu wykształcenia obywateli, w tym upowszechnienie dostępu do edukacji. Uchwalono wówczas obowiązek nauczania, a podstawą kształcenia stały się siedmioklasowe szkoły (dla dzieci w wieku 7-14 lat). Wcześniej, w okresie zaborów w miejscowościach o takiej specyfice jak Nadarzyn podstawową jednostką szkolną była szkoła elementarna. W latach międzywojennych w Nadarzynie funkcjonowała szkoła 4 oddziałowa, która powoli przeistoczyła się w 7 – klasową, a przez jakiś czas było w niej 8 klas¹⁵⁵. W pobliżu istniała także szkoła w Starej Wsi, przeniesiona następnie do Ruśca oraz szkoła w Kostowcu, która istniała już od 1877 roku, kiedy to założona została przez siostry zakonne ze Zgromadzenia Sióstr Franciszkanek Rodziny Maryi. Zgromadzenie to do dziś znajduje się w Kostowcu, gdzie prowadzi działalność oświatową oraz pomoc społeczną. W samym Nadarzynie funkcjonowała także szkoła żydowska tzw. Chader, działająca w soboty i niedziele.



Fot. Z arch. Grażyny Kotońskiej. Rok 1938 - uczniowie nadarzyńskiej szkoły wraz z ówczesnym kierownikiem Tomaszem Kalbarczykiem (w środku), Ks. Bronisławem Maliszewskim ówczesnym proboszczem oraz kadrą nauczycielską. Szósty od lewej strony w górnym rzędzie Karol Łoniewski – bohaterski członek Szarych Szeregów i WiN, który został zamordowany w 1948 r. przez Urząd Bezpieczeństwa.

¹⁵³ M. Mioduchowska, *Ruch młodzieży wiejskiej w powiecie błońskim (1912 – 1928)*, w *Dzieje Pruszkowa*, red. A. Żamowska, Warszawa 1983, s. 206- 212.

¹⁵⁴ OSP Nadarzyn 1906 – 2006.

¹⁵⁵ Cz. Maliszewski, *Kronika Parafii Nadarzyn, List Klementyński cz. VIII*, str.15.



Okres międzywojenny to czas, kiedy można było oficjalnie świętować oraz otwarcie uczyć dzieci i młodzież o najważniejszych wydarzeniach z historii Polski. Uroczyscie obchodzone były takie rocznice jak uchwalenie Konstytucji 3 Maja, rocznice powstań narodowych, czy też odzyskania niepodległości.

Na początku lat trzydziestych, Tomasz Kalbarczyk, ówczesny kierownik miejscowej szkoły sprowadził drewniany budynek garnizonowy, który po rozbudowie stał się siedzibą placówki. Było w nim sześć sal lekcyjnych oraz mieszkanie kierownika. Od 1932 roku w nadarzyńskiej szkole uczył jeden z największych i najznamienitszych pedagogów w historii Nadarzyny - Mieczysław Sitarski. Małżeństwo Sitarskich (Mieczysław i Jadwiga) miało ogromny wpływ na kolejne pokolenia wychowanków lokalnej szkoły, zarówno w okresie międzywojennym jak i po II wojnie światowej. Jadwiga Sitarska (z domu Zawadzka, wyszła za mąż za Mieczysława Sitarskiego w 1931 r.) rozpoczęła pracę w miejscowej szkole na przełomie lat trzydziestych. Uczyła najmłodsze dzieci oraz prowadziła lekcje śpiewu i przyrody. Dzięki społecznemu zaangażowaniu i pracy państwa Sitarskich, we współpracy z Tomaszem Kalbarczykiem działalność edukacyjna była kontynuowana w okresie okupacji hitlerowskiej. Z narażeniem życia uczono dzieci, tak aby pomimo wojennej zawieruchy posiadały podstawową wiedzę i mogły kontynuować naukę. W okresie powojennym państwo Sitarscy zaangażowani byli w szereg różnorodnych inicjatyw społecznych; Mieczysław był jednym z inicjatorów Spółdzielni Spożywców oraz współpracownikiem radiowęzła, działającego w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych w Nadarzynie. Mieczysław Sitarski zmarł w 1970 r. natomiast jego małżonka w roku 1988. Oboje spoczywają na miejscowym cmentarzu. Uhonorowaniem zasług państwa Sitarskich – było nadanie jednej z ulic w Nadarzynie ich imienia – przy tej ulicy mieści się m.in. szkoła i przedszkole.

W okresie międzywojennym funkcjonował w Nadarzynie także urząd pocztowy. Według kroniki parafialnej prowadzonej przez ks. Cz. Maliszewskiego miejscowa poczta powstała dzięki organiście, p. Zambrzyckiemu, który objawszy posadę w Nadarzynie w 1925 roku nauczył się systemu telegrafowania. W organistówce utworzono pierwsze biuro pocztowe. Początkowo przynoszone cała korespondencja była dostarczana z Pruszkowa. Po pewnym czasie bezpośrednio z Warszawy pocztę dowoziły autobusy¹⁵⁶. W 1935 roku powstał pierwszy gminny ośrodek zdrowia, który zapewniał podstawową opiekę medyczną mieszkańcom Nadarzyny.

¹⁵⁶ Cz. Maliszewski, *Kronika parafii Nadarzyn, List Klementyński cz. VIII, str.20.*



Lata okupacji hitlerowskiej

Wchwili wybuchu II wojny światowej w dniu 1 września 1939 roku Nadarzyn należał do powiatu błońskiego, jednego z 23 powiatów wchodzących ówczesnie w skład województwa warszawskiego. Doświadczenia wojny z jej okrucieństwem dotknęły także Nadarzyn. Wprawdzie bezpośrednio miejscowość nie była terenem walki i działań zbrojnych, jednak z racji bliskości Warszawy, Nadarzyna nie ominęły tragiczne wydarzenia tamtego okresu; oprócz bombardowań i zniszczeń miejscowych zabudowań miały miejsce także masowe aresztowania i wywóz mieszkańców do obozów pracy. Na terenie przykościelnym rozstrzelano 103 osoby, wśród których byli też nadarzynianie.



*Fot. Kwatera Poległych w 1939 r. - jej wygląd w latach osiemdziesiątych.
Arch. Leon Giżycki, Izba Tradycji OSP Nadarzyn*



Fot. Kwaterna Poległych oraz pamiątkowy obelisk na nadarzyńskim cmentarzu obecnie. Arch. Referat Promocji UG Nadarzyn.

Opis wydarzeń z pierwszych lat okupacji **przedstawia w swoich wspomnieniach mieszkanka Nadarzyna, p. Irmina Bajerska:**

„Postrzeganie dziecka różni się od obserwacji człowieka dorosłego. Zamyka się ze zrozumiałych względów w węższym kręgu. Można rzec, czynione jest jakby zza przydomowego ogrodzenia. W relacji zamieszczam fakty, których byłam naocznym świadkiem, bądź usłyszałam o nich od członków rodziny. Gdy wybuchła wojna, miałam 11 lat. Mimo, że nie mogłam mieć żadnych doświadczeń w tym względzie, poczucie zagrożenia nie opuszczało mnie ani na chwilę. Świat stracił swoją stabilność, chociaż w pierwszych dniach września nic szczególnego w Nadarzynie nie zaistniało. Gospodynie zgodnie z sugestiami radiowymi oklejały paskami papieru okna, co rzekomo miało zabezpieczyć szyby przed wypadaniem w razie bombardowania. Dał się zauważyć wzmożony ruch w sklepach. Nocą słychać było przemarsz wojsk (oczywiście polskich). Wojna z całym okrutnym realizmem zjawiała się w Nadarzynie 6 września 1939 r. Tego dnia w naszej miejscowości zatrzymały się podwozy ze zbożem dla wojska. Nie potrafię określić ile ich było. Sznur furmanek oplatał ogrodzenie kościelne (mieszkam vis a vis) chroniąc się pod drzewami. Około 12.00 niemiecki samolot zwiadowczy bez przeszkód spenetrował teren. Nasze niebo było już bezpieczne. Po 15.00 Moja rodzina również uległa panice i wyjechała kierując się do Warszawy, do której zresztą nie dotarła. Wróciliśmy po 10. dniach tułaczki. Opuszczone domy stały się łupem amatorów cudzej własności. Niemcy weszli do Nadarzyna 8 września. Mojego 70-letniego dziadka, Stanisława Rychwińskiego, który został na gospodarstwie wzięto na zakładnika. Wraz z innymi mężczyznami (nazwisk nie pamiętam) trzymany był przez kilka dni pod strażą na rynku. Tymczasem Niemcy robili „porządki”. Zajęli wszystkie lepsze obiekty dla wojska: szkołę,



plebanie, pocztę, willę Państwa Miłkowskich, gdzie mieścił się Ośrodek Zdrowia i mieszkania nauczycielskie. Spalili bożnicę oraz sklep Państwa Nowakowskich, do którego skrył się wystraszony Żyd - spłonął żywcem wraz z dobytkiem właścicieli. Kościół Niemcy zamienili na więzienie. Zgromadzili tam masę ludzi, głównie cywilów, którzy nie byli mieszkańcami Nadarżyna. Znalazła się wśród nich grupa wojskowych zagarniętych przez wroga w nieznanych mi okolicznościach. Po przeprowadzonej selekcji wojskowych rozstrzelano. Do kopania grobów zmuszono zakładników pod groźbą karabinów. Grzebano głównie na polu i w ogrodzie należącym do probostwa. Dziadek opowiadał o dramatyzmie tych chwil. Był tam młodziutki żołnierz, który załamał się i klęcząc błagał Niemca o darowanie życia. Zginął, być może nieświadom pogardy wroga i utraty godności... Po tej posłudze zakładników puszczono wolno. Egzekucje polskich żołnierzy odbywały się jednak nadal. Po powrocie „z rajzy” byłam przypadkowym świadkiem bestialskiego postępowania Niemców w stosunku do jeńców. Prawo wojny było silniejsze od konwencji. Odprowadzałam kuzynkę udającą się do Parol po dzieci. Wówczas ujrzałam grupę około 20. polskich oficerów stojących na zapleczu plebanii. Jeden z Polaków z ciężką i długą ławką w dłoniach przebiegał wyznaczoną trasę (15-20 m) między rozstawionymi po dwóch stronach niemieckimi żołnierzami, którzy bili go pałkami. Polacy pod murem plebanii śpiewali: „Jeszcze Polska nie zginęła...” Scena jak z filmu! Egzekucji nie widziałam. Ciotka uznała sytuację za zbyt niebezpieczną, poleciła mi wrócić do domu. Zanim tam dotarłam rozległy się strzały. Nie potrafię ustalić chronologii wydarzeń: czy najpierw był przejazd Hitlera przez Nadarżyn (udawał się on pod Warszawę, by podnieść morale wojsk oblegających stolicę), czy wywiezienie więzionych w kościele ludzi. Było to jeszcze we wrześniu. O przejeździe „wodza” niewiele mogę powiedzieć. Tyle, co dało się zaobserwować z okien domu. Ulice musiały być puste. Widać było tylko szosę obstawioną szpalerem wojska. Samochód Hitlera nieco zwolnił przy kościele, ramiona stojących żołnierzy podniosły się w powitalnym geście. Obawiano się chyba zamachu, bo było to właściwie przemknienie przez miejscowość. Mniej więcej w tym samym czasie – dzień przed, czy dzień po tym wydarzeniu – wywieziono, na południe, więzionych w kościele ludzi. Podobno w okolicach Mszczonowa puszczono ich wolno. Tego samego dnia po południu zauważyliśmy wydobywający się z kościoła dym. Czy było to celowe podpalenie, czy przypadkowe zaproszenie, nie wiadomo. Tylko dzięki mieszkańcom naszego domu kościół nie spłonął. W porę podjęta akcja zapobiegła większym zniszczeniom. Nadpalila się drewniana podłoga przy prezbiterium i zakrystii. Trudno opisać jak świątynia wyglądała wewnątrz. Paliła się słoma, na której spali więzieni w tym miejscu ludzie, a na ołtarzach stały jakieś naczynia z fekaliami. Po ugaszeniu pożaru kościół uprzątnęliśmy. Usunięto słomę i nieczystości, umyto mensy i posadzkę. Postawiono nawet kwiaty. W dniu kapitulacji Warszawy, wieczorem (ok. 21.00) przyszli do nas Niemcy. Poza domownikami przebywały u nas dwie czy trzy nauczycielki i pielęgniarka z ośrodka zdrowia, którym zajęto mieszkanie na żołnierskie kwatery. Niemcy przynieśli wino i kazali nam pić za zwycięstwo. Był to istic szatański pomysł „szwaba”, świetnie mówiącego po polsku, mieszkańca Bydgoszczy. Nachodził on nasz dom niejednokrotnie. Ział nienawiścią i zapowiadał, że będzie



tępił Polaków (...). Moja matka, do której najpierw zwrócił się odmówiła toastu. Były to autentyczne chwile grozy i ciszy. Po twarzy matki wolno płynęły łzy. Napięcie rozładowała jedna z nauczycielek nerwowo wychylając kielich. Niemcy opuścili dom, by wrócić około 24.00 w celu przeprowadzenia rewizji. Poszukiwali u nas rzekomo ukrywającego się polskiego żołnierza. Za obiekt szykan znów wybrano matkę i prowadzono ją pod karabinem nie tylko po domostwie, ale i po podwórzu i ogrodzie. Próżno usiłowała im wytłumaczyć, że obejście jest otwarte i każdy może wejść np. do stodoły zamkniętej tylko na skobel. Myślałam, że matkę rozstrzelają. Na szczęście nikogo nie znaleziono i skończyło się na strachu. Wkrótce, w pierwszych dniach października przez naszą miejscowość pędzono do niewoli obrońców Warszawy. Użyłam określenia „pędzono” ze względu na tempo marszu wymuszone przez Niemców jadących na motocyklach. Postój mieli na błoniach między ul. Błońską i Żółwińską. Polscy żołnierze byli umęczeni, głodni i spragnieni. Wielu chorowało na czerwonkę. Niemcy na posiłek przeznaczili beki solonych śledzi. Perfidni okupanci zakładali, że po takim posiłku spragnieni jeńcy będą pić surową wodę, a potem będą chorować i wielu z nich się wykończy. Ja z kilkoma koleżankami: Stefą Krysińską, Basią Rychwińską, Stefą Zagórską postanowiłyśmy coś zrobić dla tych biedaków. Dostarczałyśmy im wrzątek na herbatę, zdobyłyśmy jakąś zupę, trochę chleba (np. od Niemców, którzy chcąc okazać się „dobrymi” przywieźli mieszkańcom Nadarzyna transport chleba. Kiedy ludzie zaczęli ustawiać się w kolejce również my tam stanęłyśmy i zdobyty w taki sposób chleb - podeszłyśmy do kolejki kilka razy - oddawałyśmy żołnierzom). Kiedy Niemcy się zorientowali, zaczęli się miotać nie wiedząc, co zrobić z dziećmi. Wtedy podszedł do nas polski oficer i kazał nam przerwać akcję, mówiąc, że może się to dla nas źle skończyć. Była to drobnostka w stosunku do potrzeb wielu setek ludzi. To świadome działanie przeciw okupantowi miało znaczenie bardziej dla nas, ale wzruszało również polskich żołnierzy. W listopadzie 1939 roku kierownik szkoły Tomasz Kalbarczyk podjął desperacką decyzję wznowienia nauki.

Budynek szkolny zajęli jednak Niemcy. Nauka odbywała się więc w wielu miejscach, w tzw. „organistówce”, w warsztacie stolarskim i innych. To rozproszenie było szczególnym utrudnieniem dla nauczycieli. Klasy były łączone: jedna miała zajęcia ciche, druga głośnie. Zimą, przy niskich temperaturach, nauka była przerywana. Dopiero jesienią 1940 roku wróciliśmy do własnego budynku szkolnego. Stan pomieszczeń po „kulturalnych użytkownikach” był okropny. Chyba z nudów rzucono kałamarzami o ściany, nie mówiąc o poniszczonych lub spalonych sprzętach. Wiosną 1940 roku, kiedy ruszyły roboty polowe zaistniała pilna potrzeba usunięcia zwłok pochowanych na polach należących do probostwa.

Ekshumację przeprowadzał Urząd Gminy. Organizacją zajmował się sekretarz Wiktor Rychwiński i jego żona Anna. Wydobyto około 120 ciał. Złożono je na cmentarzu parafialnym w trzech zbiorowych mogiłach: dwóch dla wojskowych, jednej dla 30 cywilów.

Jesienią, chyba w październiku 1940 r. Nadarzyn opuścili Żydzi. Wywieziono ich chłopskimi furmankami, chyba do getta. (...) Nikt z polskich mieszkańców Nadarzyna nie przypuszczał, że tak to się skończy. Żydzi czuli jednak, że idą na zagładę. Gdy przychodzili do nas pożegnać się



*Fot. Nadarzyn, lipiec 1976 r. – zbiorowy grób żołnierzy z 1939 r.
Arch. L. Giżyckiego, Izba tradycji przy OSP Nadarzyn.*

babcia pocieszała, że to tylko przykra zmiana zamieszkania, że niedługo wrócą do swoich domów. Wierzyła w to, co mówi. Powoli mieszkańcy zaczęli się oswajać z okupacyjną rzeczywistością. Przyjęto postawę: być możliwie niewidzialnym, nie wpadać wrogowi w oczy. W tych warunkach doświadczyliśmy patriotycznego wstrząsu. Było to 1 listopada 1940 roku, w Dzień Wszystkich Świętych. Kto był inicjatorem uporządkowania rozsypujących się mogił poległych, nie wiem. Organizacją prac kierowała z całą pewnością moja ciotka – Zofia Rychwińska, późniejsza komendantka WSK. Zaangażowanych było wiele osób. Była to sprawa całego Nadarzyna z naszym domem na czele. Potrzebny był transport do zwiezienia ziemi i kamieni. Należało znaleźć murarzy chętnych do bezpłatnej pracy oraz mężczyzn do pomocy np. do plantowania ziemi. Ze szczególną atencją potraktowano mogiły żołnierskie. Podwyższono je, obłożono glazami, które umocniono cementem. Na jednej z mogił ułożono z kamieni krzyż *Virtuti Militari*. Na drugiej mogile żołnierskiej schody prowadziły do tablicy z wierszem, którego fragment brzmiał: „A rycerz śpiący tam zapyta, kto go łzą srebrną z ziemi wita? Czy krwi siew hojne wydał plony?” Kto był autorem wiersza, nie wiem. Być może jest to miejscowa twórczość. Mogiły płonęły mnogością świateł, tonęły w świerku i chryzantemach, które dostarczyła moja matka Stanisława Żakowa, właścicielka gospodarstwa warzywno-ogrodniczego. Gdy ludzie zgromadzili się przy grobie z krzyżem *Virtuti Militari*, czując szczególną wymowę tego znaku, ktoś zaintonował: „Nie rzucim ziemi...” Pieśń została podjęta odważnie przez tłum. Nikt i nic nie zakłóciło tej patriotycznej manifestacji. Nawet Niemcy odwiedzający kwaterę poległych w I wojnie światowej, zachowali się przyzwoicie oddając honory wojskowe przed mogiłą polskich żołnierzy. Możliwe, że nasza akcja była intuicyjną odpowiedzią na porządki podjęte przez okupanta na cmentarzyku Niemców poległych w 1916 roku. Jeden z żołnierzy



odnalazł tam mogiłę swojego ojca. Uważam, że ta manifestacja była jawnym początkiem pracy konspiracyjnej w Nadarzynie (...).

W grudniu 1940 roku mieszkańcy Nadarzyna podjęli gorączkowe przygotowania, by jak najserdeczniej przyjąć bezdomnych wysiedleńców z poznańskiego. Kwater dla nich poszukiwała Gmina, poprzez sołtysów. Sołtysem działającym na terenie Nadarzyna (od 1932 r.) był Bolesław Nazieźbło. U nas, w domu przygotowywało się gorące posiłki, a nawet piekło ciasto, bo jak mi się zdaje zbliżało się Boże Narodzenie. Być może takich punktów współdziałających z RGO (Radą Główną Opiekuńczą) było więcej. Nie potrafię powiedzieć ilu wysiedleńców gmina przyjęła. Pamiętam tylko Janinę Szulc vel Schultz - nauczycielkę niemieckiego, liczną rodzinę Państwa Wilczyńskich oraz lekarza”.¹⁵⁷



Fot. Pamiątkowa tablica odsłonięta w 2006 roku w kościele pw. św. Klemensa w Nadarzynie.

¹⁵⁷ Wspomnienia p. Irminy Bajerskiej „Wiadomości Nadarzyńskie” Nr 9 (113) 2008.



Nadarzynianie uczestniczyli również w działalności konspiracyjnej na terenie stolicy, brali czynny udział w Powstaniu Warszawskim.

Wartościowym źródłem informacji opisujących zaangażowanie społeczności lokalnej w działalność AK i przebieg wydarzeń mających miejsce podczas okupacji jest m.in. książka autorstwa Lecha Dzikiewicza pt. *„Walka Podziemna Brwinów – Podkowa Leśna – Nadarzyn 1939 – 1945”*, w której autor opisuje działania Ośrodka AK „Bąk - Bażant”, obejmującego swoim zasięgiem teren Nadarzyna i sąsiednich miejscowości wchodzących w skład ówczesnej gminy Młochów. Nie sposób wymienić wszystkich bohaterów, którzy zapisali się w annałach nadarzyńskiej historii walk o niepodległość, jednakże warto pochylić się nad kilkoma nazwiskami:

Wiktor Rychliński – urodzony w 1901 roku w Nadarzynie. Uczestnik wojny w 1920 roku. Pracownik Zarządu Gminy Młochów, późniejszy Sekretarz Gminy Guzów i Młochów. Uczestnik konspiracji. W listopadzie 1940 roku stracił stanowisko sekretarza gminy. Znalazł pracę w handlu, wielokrotnie aresztowany. Brał aktywny udział w konspiracji, uczestniczył w osłonie i transporcie zrzutów z Anglii. Po wkroczeniu wojsk rosyjskich aresztowany przez NKWD. Po opuszczeniu więzienia zmienił miejsca zamieszkania. Ostatecznie osiadł wraz z rodziną w Gdańsku, gdzie zmarł w 1975 roku i został pochowany.

Major Henryk Jerzy Filipiński – urodzony 30 kwietnia 1920 roku w Warszawie. Działal w Narodowych Siłach Zbrojnych. Pseudonim powstańczy „Jeremi” (stopień podchorąży). Formacja Korpus Bezpieczeństwa. Szlak bojowy podczas Powstania Warszawskiego dzielnicą Śródmieście Północne. Po upadku powstania trafił do obozu przejściowego Dulag 121 w Pruszkowie, skąd był wywieziony na roboty przymusowe do Niemiec. Do Polski wrócił w 1946 roku. Zamieszkiwał w Warszawie. Pracował m.in. w Zakładzie Emerytalnym. Od wielu lat jest mieszkańcem Nadarzyna. Jako Przewodniczący Koła Związku Kombatantów RP i Byłych Więźniów Politycznych w Nadarzynie aktywnie uczestniczy w życiu społecznym; jako gość honorowy bierze udział w uroczystościach oraz spotkaniach o tematyce historycznej dla dzieci i młodzieży z terenu Gminy.¹⁵⁸

Irmina Bajerska z domu Żak – urodzona 6 lutego 1928 r., brała udział w Powstaniu Warszawskim - ps. „Ognik” zgrupowanie NOW-AK „Gustaw-Harnas”; była sanitariuszką i brała udział w działaniach na ulicy Trąbackiej, a później Miodowej. W dniu 13 sierpnia 1944 w wyniku wybuchu czołgu – miny straciła prawe oko, doznała wstrząsu mózgu i licznych obrażeń. Kanałami przedostała się do Śródmieścia. Przez pewien czas przebywała w szpitalach powstańczych na ul. Moniuszki i Piusa XI. Następnie trafiła do obozu przejściowego w Pruszkowie, z którego udało jej się wydostać dzięki matce, Stanisławie Żak oraz Władysławowi Kołakowskiemu pseudonim „Targ”. Po wojnie ukończyła studia na Uniwersytecie Warszawskim na kierunku historia. Po zakończeniu nauki przez jakiś czas pracowała w Metalexporcie. Jednak w związku z tym, że praca ta nie była zgodna z kierunkiem ukończonych studiów dostała przydział (nakaz) pracy w Bibliotece Publicznej

¹⁵⁸ Źródło: http://ahm.1944.pl/Henryk%20Jerzy_Filipski.



m.st. Warszawy przy ul. Koszykowej. Pracę tam rozpoczęła ok. 1957 roku, gdzie przepracowała 35 lat. W międzyczasie w latach 70 dodatkowo pracowała w Instytucie Ziemniaka w Młochowie. Zakładała tam bibliotekę. Należy do nadarzyńskiego Koła Związku Kombatanatów RP i Byłych Więźniów Politycznych.

Władysław Ciemiński – urodzony 26 sierpnia 1907 r. w Ruścu. Pseudonim konspiracyjny „Rusik I”. Stopień – starszy sierżant. Żołnierz Armii Krajowej, brał udział w działaniach konspiracyjnych w latach 1939-1944 (I obwód Śródmieście, VIII Zgrupowanie „Krybar” 3. Kompania). Uczestnik Powstania Warszawskiego; szlak bojowy – Stare Miasto – kanały - Śródmieście Północ. W tym samym oddziale walczył jego syn Zbigniew. Zmarł 12 czerwca 1981 r. Pochowany na nadarzyńskim cmentarzu parafialnym.¹⁵⁹

Zbigniew Ciemiński – urodzony 16 sierpnia 1927 r. w Ruścu. Pseudonim konspiracyjny „Rusik II”. Stopień – strzelec. Był członkiem Armii Krajowej (I obwód Śródmieście, VIII Zgrupowanie „Krybar” 3. Kompania), uczestniczył w Powstaniu Warszawskim. Był w niewoli niemieckiej, jako jeńiec wojenny Stalagu 318 (344) Lamsdorf, numer jeniecki 105.782. Zmarł w Warszawie 23 października 1994 r.¹⁶⁰

Władysław Kołakowski – urodzony w Nadarzynie. Zaprzysiężony do Armii Krajowej we wrześniu 1942 roku. Jego pseudonim konspiracyjny to „Targ”. W Armii Krajowej pełnił funkcję łącznika na terenie Gminy Młochów oraz Pruszkowa. W okresie Powstania Warszawskiego i po jego zakończeniu dowoził opatrunki, żywność oraz amunicję. Pomagał przy odbieraniu rannych żołnierzy z obozu w Pruszkowie m.in. mieszkankę Nadarzyną Irminę Bajerską ps. „Ognik”. Uczestniczył również w zgrupowaniach działających w lasach młochowskich. Współuczestniczył przy odbieraniu rzutów. W lipcu 1944 r. wzięty z łapanki do niewoli i przewieziony do Magnuszewa na roboty. Po ucieczce 3 sierpnia 1944 ponownie bierze udział w działalności AK. W latach 1947-1949 odbywał służbę wojskową w 12 Pułku Piechoty w Pleszewie, gdzie skończył również szkołę podoficerską. Od lat 50. pełnił funkcję Naczelnika Urzędu Pocztowego w okolicznych gminach, jak również w samym Nadarzynie. Pracę zawodową zakończył w 1991 r. odchodząc na emeryturę. Za pracę społeczną i całokształt działalności na rzecz rozwoju Gminy Nadarzyn został mu nadany tytuł honorowego obywatela Nadarzyn. W 1989 roku nabył uprawnienia kombatanckie. Od tego czasu aktywnie uczestniczy w działalności koła ŚZŻAK w Nadarzynie oraz Brwinowie. Postanowieniem Prezydenta RP z dnia 2 stycznia 2001 roku mianowany na stopień podporucznika WP. Odznaczony m.in. przez Prezydenta RP – Krzyżem Armii Krajowej, odznaką „za zasługi dla ZKRPiBWP”, odznaką pamiątkową „Akcja Burza”, „Weteran Walk o Wolność” oraz innymi.¹⁶¹

Porucznik Tadeusz Świercz (pseudonim z okresu działalności w czasie II wojny światowej „Czarny”) urodził się 15 września 1922 roku w Wielebnowie w powiecie kieleckim. Jako ochotnik brał udział w działaniach wojennych od 1939 roku, działał w konspiracji. W okręgu warszawskim

¹⁵⁹ Źródło: www.1944.pl/historia/powstancze-biogramy/Wladyslaw_Ciemiński.

¹⁶⁰ Źródło: www.1944.pl/historia/powstancze-biogramy/Zbigniew_Ciemiński.

¹⁶¹ Por. Henryk Filipiński „Weteran z Nadarzyną”; „Wiadomości Nadarzyńskie”, nr1 (105) 2008, str.10.



Armii Krajowej, I obwodzie „Radwan” (Śródmieście4). Rejonie „Zagończyk”, 44. Kompanii Wojskowej Służby Ochrony Powstania. Walczył w Powstaniu Warszawskim. Brał udział w walkach na Starym Mieście, przy ul. Długiej. Był kilkakrotnie ranny. Po powstaniu przebywał w obozach jenieckich: Stalag XVII D, Nurnberg oraz 344 Lamsdorf. Numer jeniecki: 105.584. Jako kombatanat od wielu lat aktywnie uczestniczy w życiu społecznym Gminy Nadarzyn. Jest członkiem Koła ZKRPIBWP w Nadarzynie. Odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi, Medalem Wojska oraz Krzyżem Armii Krajowej. Od lat jest mieszkańcem Rozalina.¹⁶²

Jeśli chodzi o liczną przed wybuchem II wojny światowej ludność pochodzenia żydowskiego, stosunkowo niewiele informacji udało się zebrać o ich losach. „Część z nich znalazła się w gettach w Grodzisku Mazowieckim oraz Pruszkowie, skąd potem Niemcy deportowali ich do getta warszawskiego i do obozów koncentracyjnych w Treblince i Oświęcimiu, gdzie ginęli razem z Polakami mordowani przez niemieckich oprawców”.¹⁶³

Pierwsze lata powojenne przyniosły okres rozliczeń prostałinowskich władz z osobami podejrzanymi o współpracę z formacjami sprzeciwiającymi się zaprowadzonemu w kraju ustrojowi komunistycznemu. Jednym z nadarzynian zamordowanych za współpracę z Armią Krajową był Karol Łoniewski. Urodzony 4 listopada 1925 r., student medycyny, harcerz, potem instruktor Szarych Szeregów (...) kryptonim konspiracyjny Organizacji Harcerzy ZHP i szerzej – całego Związku Harcerstwa Polskiego. Szare Szeregi współpracowały z Delegaturą Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj oraz Komendą Główną Armii Krajowej).



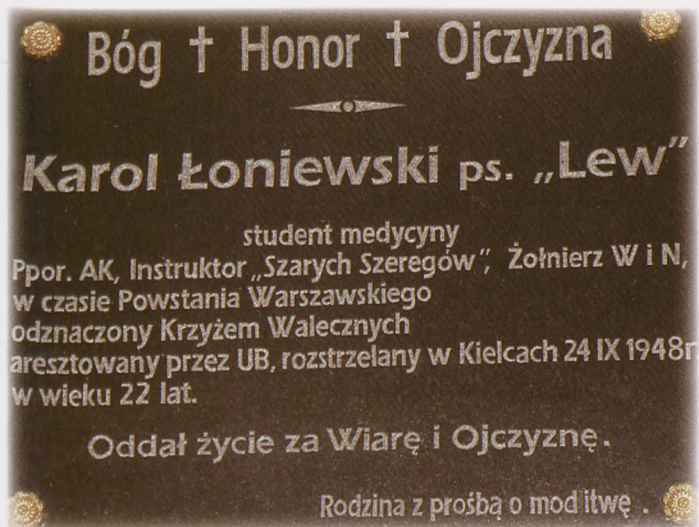
*Fot. Karol Łoniewski z arch. rodzinnego siostry - Grażyny Kotońskiej.
Z prawej Karol Łoniewski z narzeczoną 1947 r.*

¹⁶² M. Szmel „Niezwyczajna lekcja historii” *Wiadomości Nadarzyńskie* Nr 11 (175) 2013 r. str. 10.

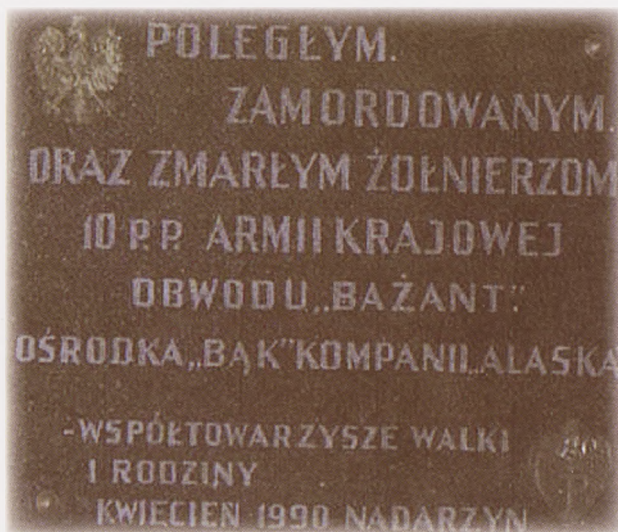
¹⁶³ M. Żwirski – praca pt. *Osadnictwo żydowskie w Nadarzynie* (Biblioteka Gimnazjum w Nadarzynie).



Brał udział w Powstaniu Warszawskim. Był żołnierzem WiN. Za zasługi odznaczony Krzyżem Walecznych. Po wojnie skazany na śmierć, rozstrzelany w wieku niespełna 23 lat we wrześniu 1948 roku. „(...) Przeciwstawił się ówczesnemu systemowi władzy, który miał na celu zniszczenie prawdziwej polskości i Niezlomnego Ducha Narodu. Karol Łoniewski stał się po prostu ofiarą stalinowskiego terroru (...).”¹⁶⁴



Fot. Tablica poświęcona Karolowi Łoniewskiemu
w kościele pw. św. Klemensa Nadarzynie.
Arch. Referat Promocji UG Nadarzyn.



Fot. Jedna z tablic pamiątkowych
w nadarzyńskim kościele pw. św. Klemensa Nadarzynie.
Arch. Referat Promocji UG Nadarzyn.

Społeczność lokalna Nadarzyna bierze aktywny udział w pielęgnowaniu pamięci o swoich bohaterach i propagowaniu jej wśród kolejnych pokoleń; są to nie tylko tablice pamiątkowe, czy też Kwatera Poległych na miejscowym cmentarzu, ale przede wszystkim spotkania dzieci i młodzieży z żyjącymi kombatantami, liczne projekty historyczne oraz uroczyste czczenie ważnych rocznic państwowych.

Okres II wojny światowej i okupacji to czas szczególnej próby także dla ochotniczej straży ogniowej. W wyniku działań wojennych straż poniosła znaczne straty: wojska niemieckie rekwirowały instrumenty strażackie, zaginął sztandar jednostki, a samochód jeszcze w sierpniu 1939 r.

¹⁶⁴ Na podst. Pamiętając o historii... WN 9(161) wrzesień 2012 str.12; źródło prezentacja przygotowana przez uczniów Gimnazjum im. bł. Jana Pawła II w Nadarzynie „Non omnis morior” – nie dajmy umrzeć pamięci. O Karolu Łoniewskim.” Strona internetowa www.nadarzyn.pl.



został przekazany na potrzeby mobilizacyjne do Grodziska Mazowieckiego, gdzie później podczas okupacji Niemcy wykorzystywali go do ochrony torów kolejowych. Z rąk Niemców w czasie okupacji zginęli druhowie Antoni Pasek i Antoni Wojciechowski. Niemcy, po zajęciu Nadarzyna w pierwszych dniach września 1939 roku, zakazali jednostce straży pożarnej prowadzenia działalności. Po pewnym czasie zakaz ten został anulowany, odzyskano zabrane wcześniej samochód i straż mogła dalej pełnić swoją funkcję pod nadzorem policji porządkowej i bez zarządu, który został rozwiązany. Komendantem w tym okresie był Franciszek Piotrkowicz. Przez cały okres okupacji straż działała aktywnie i wykonywała szereg zadań pełniąc dyżury. Wystawiając odpowiednie zaświadczenia o przynależności do organizacji upoważnieni członkowie straży uchronili przed wywózką na roboty wiele osób. Z uwagi na fakt, iż cofające się zimą 1944 i 1945 roku wojska niemieckie usiłowały niszczyć lub rekwirować bardziej wartościowe rzeczy, komendant wspólnie ze strażakami ukrył wóz strażacki we własnej stodole, gdzie trzymał go aż do wyzwolenia w dniu 17 stycznia 1945 r.¹⁶⁵



*Fot. Dzień po wyzwoleniu: 18 stycznia 1945 roku pod remizą strażacką na nadarzyńskim rynku.
Arch. Leona Giżyckiego, Izba Tradycji przy OSP Nadarzyn.*

¹⁶⁵ „Ochotnicza Straż Pożarna w Nadarzynie. 100 lat w służbie dla społeczeństwa 1906-2006”.



Powojenny Nadarzyn

1. Struktura społeczna ludności Nadarzyna w pierwszych latach powojennych

Po II wojnie światowej Nadarzyn zachował przynależność administracyjną i do 1952 roku należał do Gminy Młochów, wchodzącej w skład powiatu błońskiego w woj. warszawskim. 12 marca 1948 roku zmieniono nazwę powiatu błońskiego na grodzisko-mazowiecki¹⁶⁶, a w dniu 1 lipca 1948 roku z części gromady Żółtwinwchodzącej w skład gminy Młochów utworzono nową gminę Podkowa Leśna.

W pierwszych powojennych latach następował systematyczny spadek liczby ludności Nadarzyna. Największe zaludnienie przypada na 1945 rok, co jest uzasadnione pobytem w Nadarzynie wielu osób wysiedlonych z Warszawy po powstaniu w 1944 roku. Wyludnianie się osady w latach 1945 – 1959 było skutkiem kilku czynników. Po pierwsze, była to emigracja mieszkańców na ziemie zachodnie oraz do miast przemysłowych. Przemiany społeczno – gospodarcze pozbawiły bowiem wielu ludzi źródeł utrzymania. Uspołecznienie obrotu towarowego oraz ograniczenie produkcji rzemieślniczej zmusiły dotychczasowych kupców detalicznego handlu i rzemieślników do szukania pracy w przemyśle i ośrodkach miejskich. Zaznaczył się odpływ wykwalifikowanej i przedsiębiorczej ludności w wieku produkcyjnym. Po drugie nastąpił wyjazd uchodźców, którzy znaleźli się na terenie Nadarzyna podczas okupacji i teraz wracali na swe dawne tereny oraz zasiedlali tzw. Ziemie Odzyskane. Po trzecie, na spadek liczby mieszkańców niewątpliwie wpływ miała także niemiecka eksterminacja ludności żydowskiej. W tamtym okresie ludność w wieku produkcyjnym (19-59 lat) stanowiła 33,8 % całkowitej społeczności. Liczbę zdolnych do pracy szacowano na około 573 osoby. Dużo było w osadzie dzieci w wieku do 15 lat. Liczba osób zawodowo biernych wynosiła 1027¹⁶⁷. Według danych z 1959 roku w Nadarzynie było 514 osób w wieku produkcyjnym. Z tej liczby tylko 11,7% było zatrudnionych w rolnictwie. Spośród ogólnej liczby 193 gospodarstw będących własnością indywidualną tylko 7,9 % tj. 15 gospodarstw zaliczało się do większych, czyli o powierzchni zamykającej się w granicach 5 – 15 ha. W tej liczbie mieści się tylko 1 gospodarstwo 11 – hektarowe, największe w osadzie. Najbardziej rozległy teren zajmowały gospodarstwa małorolne o pow. 2 – 5 ha i karłowate. Gospodarstwa średniorolne były samowystarczalne. W Nadarzynie nie było spółdzielni produkcyjnych, występowała tylko własność indywidualna. Ogólna liczba ludności związanej

¹⁶⁶ Dz. U. z 1948 r. Nr 12,; poz. 97 <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19480120097>.

¹⁶⁷ Zofia Wanda Zdroikowa – Opis Historyczny Nadarzyna, praca magisterska pod kierunkiem doc. Mieczysława Dorywalskiego str. 35-41.



z drobnym gospodarstwem rolnym wynosiła 108 osób. Właściciele tych gospodarstw traktowali pracę na roli jako zajęcie uboczne. Pracowali oni w zawodach pozarolniczych, które stanowiły główne źródło utrzymania ich rodzin. Plony z małych gospodarstw nie zaspokajały podstawowych potrzeb życiowych małorolnych, którzy też nie przejawiali zainteresowania pracą na swym polu. Liczba ludności zajmującej się pracą poza rolnictwem i dodatkowo uprawą ziemi w małych gospodarstwach wynosiła ok. 400 osób. Po wojnie prywatny wcześniej miejscowy młyn stał się własnością Rejonowego Przedsiębiorstwa Młynów Gospodarczych, tartak zaś Powiatowej Wielobranżowej Spółdzielni Pracy Rzemieślniczej w Pruszkowie.



*Fot. Młyn w Nadarzynie /fot. z pracy Zofii Wandy Zdroikowej
„Opis geograficzny Nadarzyna. Monografia”. Łódź 1960 r.*

W 1959 roku w Nadarzynie pracowało 42 samodzielnych rzemieślników oraz 21 najemnych. W okresie powojennym cały handel skupił się w gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”; w 1959 roku w jej skład wchodziło 16 placówek.

W 1945 r., po spowodowanej wybuchem wojny przerwie wznowiło swoją działalność Kółko Rolnicze. Siedziba – biuro mieściło się w domu u rolnika Władysława Kantego w rynku nadarzyńskim, gdzie pomieszczenia były wynajmowane. W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych nastąpiła dalsza rozbudowa bazy kółkowej przy ulicy Granicznej w Nadarzynie, a następnie jej fili w Parolach.



W tym czasie prezesem był Henryk Badowski, natomiast księgowym Władysław Smoleń. W latach 1950 – 60 powstała Spółdzielnia Kółek Rolniczych, która zrzeszała kółka z każdej wsi¹⁶⁸. Pojedyncze kółka rolnicze funkcjonowały w każdej wsi gminy.¹⁶⁹

Tabela 3. Gospodarstwa na terenie Nadarzyny w 1959 r./ Zofia Wanda Zdroikowa „Opis Historyczny Nadarzyn” (monografia)- praca magisterska pod kierunkiem doc. Mieczysława Dorywalskiego, Łódź 1960 r.

Wyszczególnienie	Gospod. ogółem	Gospodarstwa o powierzchni w ha				
		poniżej 2	2-5	5-10	10-15	15-20
Liczba gospodarstw	193	96	82	13	2	-
W % ogólnej liczby gospodarstw	100,0	50,0	42,1	6,7	1,2	-
Powierzchnia w ha	677,55	212,28	255,0	186,61	13,36	-
W % ogólnej powierzchni gospodarstw	100,0	31,8	38,2	28,0	2,0	-

Tabela 4. Zatrudnienie mieszkańców Nadarzyny w wieku produkcyjnym w 1959 r./ Zofia Wanda Zdroikowa „Opis Historyczny Nadarzyn” (monografia)- praca magisterska pod kierunkiem doc. Mieczysława Dorywalskiego, Łódź 1960 r.

Wyszczególnienie	Ilość osób	odsetki
Ogółem:	514	100,0
Ludność rolnicza	60	11,7
Ludność nierolnicza	454	88,3
w tym		
zatrudnieni w Nadarzynie	126	27,78
Inni (wyjeżdżający do pracy)	328	72,22

¹⁶⁸ Na podstawie kronik p. Leona Giżyckiego (Izba Tradycji OSP Nadarzyn).

¹⁶⁹ Tamże.



Handel uspołeczniony w tamtych czasach w niedostatecznym stopniu obsługiwał osadę i jej okolice. W sklepach był niewystarczający asortyment towarowy. Nadarzyn posiadał zlewnię mleka, które było dostarczane z okolicznych wsi. Zlewnia zostawiała jedynie 20 litrów mleka dziennie na potrzeby miejscowego szpitala, resztę transportowano samochodami mleczarni „Mokotów” w Warszawie. Tylko w wyjątkowych wypadkach odwożono mleko do Grodziska Mazowieckiego. Gminna Spółdzielnia (GS) miała punkty spożywcze także poza Nadarzynem, w Ruścu, Krakowianach i Woli Krakowiańskiej. Gminna Spółdzielnia prowadziła także dział skupu i kontraktacji w Nadarzynie. Punkt skupu transportował żywiec do rzeźni w Pruszkowie. Handel w Nadarzynie spełniał rolę usługową w stosunku do swego zaplecza, gdyż rolnicy z okolicznych wsi czynili zakupy w spółdzielniach nadarzyńskich.¹⁷⁰

W 1950 roku powstała Gminna Kasa Spółdzielcza: „w dniu 28.06.1950 r. w lokalu Gminnej Rady Narodowej w Nadarzynie odbyło się zgromadzenie założycielskie Gminnej Kasy Spółdzielczej w Nadarzynie (...) w zgromadzeniu brało udział 49 osób oraz przedstawiciel Banku Rolnego Gwiazdecki Edward. Wymieniona kasa obejmowała swoją działalnością miejscowości w Gminie Młochów. Ustalono Komisję Rewizyjną w składzie 5 członków. Przyjęto status spółdzielni. (...) Dokonano wyboru Zarządu i Komisji Rewizyjnej. W skład Zarządu weszli: Piotrkowicz Franciszek z Kajetan jako Przewodniczący Zarządu, Zdrojek Tadeusz z Nadarzyna, Iwanowicz Bolesław ze Starej Wsi, na zastępców członków Zarządu wybrano Mierzejewską Marię z Nadarzyna i Tomaszewską Marię z Ruśca. Działalność kasy prowadzona była w Gminnej Radzie Narodowej w Nadarzynie, w budynku Gminnej Spółdzielni w Nadarzynie, w wynajętym budynku od prywatnej osoby i od 1986 roku we własnym budynku.”¹⁷¹



Fot. Spółdzielnia Spożywców. Archiwum p. Leona Giżyckiego, Izba Tradycji przy OSP Nadarzyn.

¹⁷⁰ Zofia Wanda Zdroikowa – Opis Historyczny Nadarzyna, praca magisterska pod kierunkiem doc. Mieczysława Dorywalskiego str. 48-50.

¹⁷¹ Monografia. Rys historyczny powstania działalności Banku Spółdzielczego w Nadarzynie. Tekst i fotografie Bank Spółdzielczy (2014 r.).



2. Nadarzyńskie instytucje użyteczności publicznej

W okresie powojennym istniały dwie instytucje zaspokajające potrzeby w zakresie leczenia: Rejonowy Szpital w Nadarzynie i Ośrodek Zdrowia. Szpital został powołany z inicjatywy inżyniera Mejera w 1945 r. jako pierwsza spółdzielnia zdrowia i podlegał Wydziałowi Zdrowia w Pruszkowie. Mógł przyjąć 28 chorych, bo tyle posiadał łóżek. Znajdowała się w nim także izba porodowa. Personel szpitalny składał się z 25 osób, w tym 2 lekarzy. Szpital obsługiwał chorych z różnych wsi powiatu pruszkowskiego oraz z miasta Pruszkowa. Z kolei miejscowy Ośrodek Zdrowia zatrudniał w tamtym czasie cztery osoby: 1 lekarza, 2 dentystki i pielęgniarkę. Korzystała z niego ludność z okolicznych miejscowości w promieniu 10 km.¹⁷²

Działający w Nadarzynie urząd pocztowy zatrudniał 10 osób i obsługiwał ludność zamieszkałą w promieniu 9 km. Posiadał 10 abonentów telefonicznych. Z kolei znajdujący się przy ulicy Warszawskiej posterunek Milicji Obywatelskiej zatrudniał w tamtym okresie 4 milicjantów. Nową, powojenną placówką publiczną w Nadarzynie był radiowęzeł utworzony w 1945 roku, który swoim zasięgiem obejmował 13 wsi. Siedziba radiowęzła mieściła się w rynku.

Ochotnicza straż liczyła po zakończeniu działań wojennych w 1945 r. 30 czynnych i 40 popierających członków. Jednostka posiadała wówczas dwa wozy strażackie i inny niezbędny sprzęt ogniowy. Nadarzyńscy strażacy brali m.in. udział w społecznej akcji odgruzowywania Warszawy (pracowali przy odgruzowywaniu Szkoły Oficerów Pożarnictwa). W 1948 roku pośrodku nadarzyńskiego rynku wybudowano wieżę strażacką, służącą przede wszystkim do ćwiczeń, która rozebrana została dopiero w latach siedemdziesiątych. W latach pięćdziesiątych w jednostce przeprowadzone zostają działania reorganizacyjne. Natomiast w kolejnych latach oprócz podejmowania działań statutowych organizacji i służbie mieszkańcom strażacy biorą udział w zawodach oraz pokazach.¹⁷³

3. Nowy podział administracyjny

W latach 1950-1957 w Polsce przeprowadzone zostały znaczne zmiany w podziale administracyjnym państwa na wszystkich szczeblach: wojewódzkim, powiatowym i gminnym. W ciągu ośmiu lat w Polsce przybyły 3 województwa i aż 89 powiatów (56 ziemskich i 33 miejskie).¹⁷⁴ Zlikwidowano zaledwie 5 powiatów, a 8 powiatów zmieniło przynależność wojewódzką (7 ziemskich i 1 miejski). Dokonano też kilku zmian nazw województw i powiatów. W ramach tych działań, w dniu 1 lipca 1952 roku gmina Młochów została zniesiona przez przemianowanie na Nadarzyn.

¹⁷² Zofia Wanda Zdroikowa – *Opis Historyczny Nadarzyna*, praca magisterska pod kierunkiem doc. Mieczysława Dorywalskiego str. 76.

¹⁷³ „Ochotnicza Straż Pożarna w Nadarzynie 100 lat w służbie dla społeczeństwa 1906-2006”. Oprac. pod red. W. Sojki, czerwiec 2006 r.

¹⁷⁴ Dz. U. z 1952 r. Nr 27, poz. 185 <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19520270185> <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19540430191>.



Równocześnie wyłączono z niej 14 gromad, z których utworzono gminę Mroków; ponadto 2 gromady (Owczarnia i Żółwin) przeniesiono do gminy Podkowa Leśna i 3 gromady (Książenice, Marynin i Władysławów) do gminy Grodzisk. W dniu powołania Gmina Nadarzyn była podzielona na 11 gromad.¹⁷⁵

29 września 1954 roku wprowadzono zmiany na najniższym szczeblu podziału administracyjnego kraju, polegające na utworzeniu w miejsce wcześniejszych gmin gromad. Funkcjonowały one wcześniej na wzór dzisiejszych sołectw¹⁷⁶, jednak w wyniku zmiany zastąpiły one gminy. Taki podział został utrzymany do 1 stycznia 1973 roku, kiedy to ponownie wprowadzono gminy, likwidując gromady.

Powojenna administracja Nadarzyna mieściła się w murowanym, przedwojennym budynku w rynku. W Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej pracowało wówczas sześciu urzędników i sześciu pracowników fizycznych. Wójtem Gminy Nadarzyn w latach 1945-1950 był Władysław Paćko. Następnie Przewodniczącymi Gminnej Rady Narodowej byli: Roman Woźniak 1950-1952, Jan Olszak 1952-1953, Józef Kowalski s. Edwarda 1953-1964, Władysław Tucharz 1964-1972.

W opracowaniu na temat powojennego Nadarzyna czytamy, iż „(...) położenie Nadarzyna w strefie podmiejskiej Warszawy wpływało korzystnie na zaopatrzenie osady w towary przemysłowe. Warszawa spełnia też usługi w stosunku do mieszkańców osady w zakresie ich zdrowia. Nadarzyn zaś dostarczał Warszawie robotników i pracowników. Każdego dnia bowiem wielu z mieszkańców tych terenów udawało się do zakładów pracy i przedsiębiorstw znajdujących się w stolicy.



Fot. 1952 rok dożynki w Nadarzynie,
Kazimierz i Henryka Murzynowscy oraz Antoni i Teresa.
Z arch. rodzinnego Katarzyny Dombkiej.

¹⁷⁵ Dz. U. z 1952 r. Nr 26, poz. 179; <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19540430191>.

¹⁷⁶ Dz. U. z 1954 r. Nr 43, poz. 191 <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19540430191>.



Warunki bytowe ludności były ledwie dostateczne, co przejawiało się w ubogim budownictwie, ciasnocie mieszkaniowej, urządzeniach sanitarnych i socjalnych. To zaniedbanie gospodarcze jest wynikiem nie tylko zarobków mieszkańców lecz także wpływa z braku zainteresowania przejawami życia osady. Ospałość i apatia tkwi też w miejscowym ośrodku administracyjnym Nadarzyna, który nie troszczył się o polepszenie egzystencji mieszkańców. Widocznym tego objawem była szkoła, przedszkole, świetlica, kino i inne inwestycje ulokowane w nieodpowiednich budynkach oraz brak dobrej wody.¹⁷⁷



Fot. ul. Błońska w latach pięćdziesiątych.

*Z pracy: Zofii Wandy Zdroikowej – Opis Historyczny Nadarzyna, praca
magisterska pod kier. doc. Dr Mieczysława Dorywalskiego.*

Łódź 1960 r.

¹⁷⁷ Zofia Wanda Zdroikowa – Opis Historyczny Nadarzyna, praca magisterska pod kierunkiem doc. Mieczysława Dorywalskiego str. 76 Łódź 1960 r.



4. Oświata i kultura

W pierwszych latach powojennych Nadarzyn posiadał jedną szkołę podstawową 7 – klasową, mieszczącą się w drewnianym, przedwojennym baraku. Uczyło się w niej około 350 dzieci. Pracowało tam 13 osób personelu pedagogicznego. Funkcję kierownika szkoły w Nadarzynie w latach 1926-57 pełnił Tomasz Kalbarczyk. Po nim kierownikiem placówki była Jadwiga Sitarska. W latach 50. w związku z przybywającą liczbą uczniów i ciasnotą w istniejącej placówce, powstała inicjatywa wybudowania nowego budynku szkoły. Inicjatorami tego przedsięwzięcia byli m.in. Jadwiga i Mieczysław Sitarscy.

W latach 50. do szkoły chodzili dzieci z osady i najbliższej okolicy w promieniu około 3,5 km. Do Warszawy dojeżdżało 12 osób do szkół, w tym 3 do szkół wyższych i 9 do szkół średnich. Funkcjonowało tu także przedszkole, które znajdowało się w drewnianym domku, przed wojną należącym do rodziny niemieckiej przy obecnej ulicy Sitarskich. Liczba miejsc w przedszkolu wynosiła 10, a przebywało w nim 35 dzieci. W przedszkolu pracowały 4 osoby.¹⁷⁸

W 1961 roku rozpoczęła się budowa nowego budynku dla miejscowej szkoły. Inwestycja ta możliwa była dzięki składkom społecznym i staraniom m.in. ówczesnego kierownika Tomasza Kalbarczyka oraz Państwa Mieczysława i Jadwigi Sitarskich. Nowa szkoła została oddana do użytku w styczniu 1966 roku.



*Fot. Szkoła w Nadarzynie – lata powojenne.
Arch. rodzinne Marii Jaworskiej.*

¹⁷⁸ Zofia Wanda Zdroikowa – Opis Historyczny Nadarzyna, praca magisterska pod kierunkiem doc. Mieczysława Dorywalskiego.



*Fot. Uczniowie wraz z ówczesnym kierownikiem placówki Tomaszem Kalbarczykiem
przed budynkiem SP w Nadarzynie lata 50-te,
z arch. rodzinnego Katarzyny Dombskiej.*



Od 1950 roku w Nadarzynie czynne było stałe kino. Mogło ono pomieścić 150 osób stojących i tyle też siedzących. Wyświetlano w nim filmy 3 razy w tygodniu. Jednak młodzież nadarzyńska najchętniej uczęszczała do kin w Warszawie, dlatego też miejscowe kino nie posiadało zazwyczaj pełnej frekwencji. W 1954 r. powstała świetlica gromadzka. Przy świetlicy działał Związek Młodzieży Wiejskiej oraz Ludowy Klub Sportowy. Zorganizowany został zespół taneczny, który do roku 1958 występował na terenie powiatu pruszkowskiego.¹⁷⁹

W pierwszych latach po zakończeniu działań wojennych aktywnie działał w Nadarzynie Związek Harcerstwa Polskiego. Jak wspomina w swoich kronikach Leon Giżycki, „po wyzwoleniu Nadarzyna (luty - marzec 1945 r.) organizacją harcerstwa zajął się młody człowiek, dh Tadeusz Wiśniewski, brat dentystki Marii Wiśniewskiej mieszkającej w czasie okupacji i po wyzwoleniu przy ul. Błońskiej. W akcji organizacyjnej nadarzyńskiego harcerstwa miały też udział: Irmina Żakówna lat 16 (obecnie Irmina Bajerska), która była wtedy zastępcą drużynowego oraz Elżbieta Polińska - ówczesna przyboczna. Obie panie uczestniczyły w Powstaniu Warszawskim. Funkcje drużynowego pełnił wymieniony wyżej dh Tadeusz Wiśniewski. Zastępowym zastępu chłopców był Wojtek Zdrojek, zaś zastępu dziewcząt Hanna Zdrojek. Mundurki zostały uszyte przez miejscową krawcową, na własny koszt. Sztandary natomiast były wyhaftowane przez siostry zakonne z Walendowa. Dla dziewcząt był sztandar biało-niebieski, a dla chłopców biało-czerwony. Pieniądze na sztandary pochodziły z ulicznych zbiórek, akcji zarobkowych, zabaw itp. Proporzycy własnoręcznie wykonała Hania Zdrojek wraz z mamą Heleną Zdrojek. W dniu 2 września 1945 roku na dziedzińcu szkoły w Nadarzynie (...) odbyło się uroczyste przekazanie sztandarów. Głównym sponsorem i „ojcem chrzestnym” tych sztandarów był p. Imrozt. Wtedy też odbyło się uroczyste złożenie przysięgi harcerskiej. Tak brzmiała rota Przyrzeczenia: >>Przyrzekam uroczystie całym swoim życiem dążyć do budowy niepodległej, demokratycznej i sprawiedliwej Polski, pracować dla dobra powszechnego, postępować zawsze szlachetnie i być posłusznym Prawu Harcerskiemu. Tak mi dopomóż Bóg.<<¹⁸⁰

(...) W roku 1948 Związek Harcerstwa Polskiego praktycznie w całym kraju przestał istnieć jako samodzielna organizacja i w 1950 roku został włączony do Związku Młodzieży Polskiej. Nastąpiła zmiana stroju harcerskiego na pionierski (biała koszula, czerwona chusta wiązana na koszuli), nastąpiło odcięcie od tradycji, historii i doświadczeń ZHP. Harcerstwo już socjalistyczne podporządkowane zostało ówczesnej szkole. Panował nadmierny dydaktyzm, lekcyjne formy zajęć, nie istniała działalność środowiskowa, zniesiono stopnie i sprawności, krzyż harcerski itp. W Nadarzynie, w tym okresie nie prowadzono działalności harcerskiej.

Upłynęło kilka lat tzw. „czerwonego harcerstwa” i na przełomie roku 1955/56 poddano krytyce założenia metodyczne Organizacji Harcerskiej w Polsce. W roku 1956, na odbywającym się w Łodzi, I Zjeździe Działaczy Harcerskich z całego kraju Organizacja Harcerska Polski Ludowej

¹⁷⁹ Kroniki Leona Giżyckiego.

¹⁸⁰ Leon Giżycki – „Z dziejów nadarzyńskiego harcerstwa” *Wiadomości Nadarzyńskie* 4(96) 2007 str. 12.



została przekształcona w obecny Związek Harcerstwa Polskiego. Podjęto uchwały w sprawie organizacyjnych podstaw działania, nastąpiły zmiany w symbolice harcerskiej. Przywrócono stopnie i sprawności, krzyż harcerski oraz tradycyjny mundur. Wybrano Naczelną Radę Harcerską, przyjęto statut, jak również powołano Główną Kwaterę Harcerstwa, Chorągwie w województwach, Hufce w powiatach i Ośrodki Harcerskie w gminach. W latach 1957/58 organizują się na terenie Gminy Nadarzyn drużyny harcerskie dziewcząt i chłopców przy szkołach podstawowych w Nadarzynie i Kostowcu. Organizatorami i drużynowymi tych drużyn byli: w Kostowcu – Franciszek Antonik, nauczyciel w tejże szkole, w Nadarzynie Leon Giżycki, działacz młodzieżowy w Nadarzynie. Obie drużyny należały do Hufca Powiatowego Pruszków, z siedzibą w Piastowie. Komendantem Hufca był harcmistrz Jan Sadowski. Członkami I Drużyny im. Ks. Józefa Poniatowskiego, powstałej przy szkole podstawowej w Nadarzynie byli: Zdzisław Jurkowski, Marek Zdrojek, Henryk Wieder, Jan Tober, Henryk Zatorski, Wiktor Smoleń, Władysław Kuna, Andrzej Szustak, Stefan Kiliński, Andrzej Michałowski, Sławomir Pisarek, Marek Smoleń, Andrzej Majewski, Bogdan Duda, Tadeusz Duda, Waldemar Olszewski, Elżbieta Tokarska, Wanda Włostowska, Bożena Misztak, Władysława Zatorska, Hanna Michalska, Krzysztof Buze. 23 maja 1959 roku odbył się bieg harcerski, czyli próba zdobywania stopni harcerskich i uroczyste Przyrzeczenie Harcerskie, mające miejsce na terenie boiska szkolnego szkoły podstawowej w Nadarzynie. Przyrzeczenie na sztandar hufca Piastów odbierali członkowie Komendy dh Benita Zaborowska i dh Macantonowicz. Krzyże harcerskie wręczali harcerzom p. Jadwiga Sitarska – kierownik szkoły podstawowej w Nadarzynie oraz p. Władysław Duda, rodzic harcerzy.

Tego samego dnia wieczorem odbyło się duże ognisko harcerskie dla rodziców i mieszkańców Nadarżyna. W dniach 7-8 czerwca 1959 roku nadarzyńska drużyna uczestniczyła w Zlocie harcerskim całego powiatu, który odbywał się w Kaniach, koło Otrębus. (...) W dniach 2-24 lipca 1959 roku zorganizowany został po raz pierwszy obóz harcerski „Akcja Kormoran”. Uczestniczyły w nim drużyny z całego hufca. Odbywał się on na Mazurach, koło Mikołajek, nad jeziorem mikołajskim, w przystani Wierzba. Obóz ten był niejako chrztem bojowym i pierwszą poważną harcerską wyprawą druhów z Nadarżyna.¹⁸¹

W kolejnych latach obozy letnie stały się niejako tradycją i oprócz licznych akcji biwakowych i rajdowych odbywały się co roku.¹⁸²

Ważnym wydarzeniem dla społeczności lokalnej w roku 1948 było powołanie do życia Gromadzkiej Biblioteki Publicznej. Jej powstanie potwierdza pierwszy wpis w inwentarzu z dnia 2 stycznia 1948 r. Opiekę nad zbiorami powierzono Barbarze Ziegenhierte. Biblioteka mieściła się w małym, ciasnym pomieszczeniu o powierzchni 12 m² znajdującym się na placu Poniatowskiego 15. Księgozbiór jej liczył w 1948 r. 400 woluminów, a liczba czytelników wynosiła ok. 150 osób. Po 2 latach istnienia biblioteki odeszła jej organizatorka, a jej miejsce zajęła

¹⁸¹ Leon Giżycki – „Z dziejów nadarzyńskiego harcerstwa” *Wiadomości Nadarzyńskie* 5(97) 2007 str. 17.

¹⁸² Leon Giżycki – „Z dziejów nadarzyńskiego harcerstwa” *Wiadomości Nadarzyńskie* nr 7–8-9 2007 r./lata 50-60 w nadarzyńskim ZHP.



nauczycielka szkoły podstawowej – pani Jadwiga Sitarska. Dbła ona szczególnie o rozwój czytelnictwa wśród dzieci. Jak wynika z licznych wspomnień mieszkańców Nadarzyna przepytowała ona młodych czytelników z treści przeczytanych książek. W 1963 roku, jesienią ze względu na bardzo złe warunki lokalowe (zwłaszcza zawilgocone ściany) bibliotekę przeniesiono do świetlicy gromadzkiej, która mieściła się w budynku Gromadzkiej Rady Narodowej przy placu Ks. J. Poniatowskiego 9.¹⁸³

Dzięki pomocy Biblioteki Powiatowej, której pracownikiem w tym czasie była Irena Zarzycka, księgozbiór powiększał się o nowe książki otrzymywane w formie przydziałów lub darów. Wg „Naszej



*Fot. Nadarzyński rynek – widok na ul. Poświętną/ rok 1960;
Z arch. Ewy Marjańskiej.*

¹⁸³ Ewa Marjańska; Praca pt. „Biblioteka Publiczna Gminy Nadarzyn”.



Trybuny”, „z budżetu Powiatowej Rady Narodowej fundusze na potrzeby biblioteki – 3000 zł. wystarczały na światło, opał i sprzątanie”¹⁸⁴. Powstają też w okolicznych wsiach liczne punkty i filie biblioteczne. Jest to bardzo dobry okres dla biblioteki, która świetnie się rozwija, przybywa jej nowych książek i co najważniejsze – czytelników¹⁸⁵. Jesienią 1969 r. miała miejsce kolejna przeprowadzka biblioteki tym razem do budynku usytuowanego także na rynku (Pl. ks. J. Poniatowskiego), ale pod nr 47. „Jak podał „Sztandar Młodych” z 1969 r.: „... biblioteka gromadzi 8,5 tys. tomów, lecz mieści się w rzeczywistości opłakanych warunkach. Dwie małe klitki tak są zastawione półkami, że z trudem może się między nimi przecisnąć człowiek”¹⁸⁶.

Powołanie do życia bibliotek w tych czasach było ważne dla całej społeczności, a zwłaszcza dzieci i młodzieży. Biblioteka urządzała spotkania dyskusyjne, okolicznościowe obchody świąt, wystawki książek, ale przede wszystkim wspierała walkę z analfabetyzmem. Propagowała czytelnictwo czasopism oraz oglądanie telewizji (pierwszy telewizor 17-calowy, lampowy zakupiono dla biblioteki w 1964 r.). Sprawy, które nurtowały bibliotekę w tym czasie (1948-1970) to brak odpowiednich środków finansowych i niefortunne zmiany lokalowe. Świadectwem niezbędności tej placówki była natomiast powiększająca się liczba czytelników.¹⁸⁷

Ważną dziedziną życia obok edukacji, kultury, spraw związanych z bezpieczeństwem mieszkańców był także sport. Animatorem życia sportowego w okresie powojennym był Ludowy Zespół Sportowy „Orzeł” Nadarzyn, który założony został w latach pięćdziesiątych przez p. Edwarda Mirosza. W klubie grała amatorska drużyna piłki nożnej. Boisko, na którym były rozgrywane mecze znajdowało się w miejscu obecnych zabudowań naprzeciwko Szkoły Podstawowej w Nadarzynie przy ulicy Sitarskich. Ostatni mecz miejscowej drużyny został tam rozegrany w 1974 roku.



Fot. Biblioteka w latach 60.
Fot. ze zbiorów Biblioteki Publicznej Gminy Nadarzyn

¹⁸⁴ Na 21 kilometrze. „Nasza Trybuna” 1964, 10 czerwca.

¹⁸⁵ Ewa Marjańska; Praca pt. „Biblioteka Publiczna Gminy Nadarzyn”.

¹⁸⁶ Leon Giżycki: (maszynopis).

¹⁸⁷ Ewa Marjańska Praca pt. „Biblioteka Publiczna Gminy Nadarzyn”.



*Fot. Drużyna piłkarska - Klub Sportowy „Orzeł” Nadarzyn:
od lewej kapitan Henryk Szytk,
Czesław Wieder, Bartek Giżycki,
Wiesław Murzynowski, Jan Kucharski,
Stanisław Szytk, (nieznany), Adzik Pisarek,
Szyszka, Wiesław Sierpiński;
arch. Ewy Marjańskiej*

5. Architektura powojenna

Architektonicznie Nadarzyn w okresie powojennym nie zmienił się w znaczący sposób. Przybywało gdzieś pojedynczych nowych zabudowań, jednak nie miały one większego wpływu na wygląd miejscowości. Obok zabytkowego, nadarzyńskiego kościoła drugą charakterystyczną budowlą był zajazd nadarzyński, przylegający do głównego placu noszącego imię Księcia Poniatowskiego. Zajazd po wojnie spełniał różnorodne funkcje. Były tam mieszkania osób prywatnych. Mieściła się tam m.in. także gospoda, w latach późniejszych apteka, warsztat rowerowy. Jak relacjonują „Wiadomości Nadarzyńskie” „w części gospodarczej, w której dawniej znajdowały się stajnie dla koni, była stodoła oraz pomieszczenia, w których trzymano bydło i trzodę chlewną”¹⁸⁸. Zaniedbany przez wiele lat niszczał, a jego gruntowny remont i modernizacja zostały rozpoczęte dopiero pod koniec lat dziewięćdziesiątych.



*Fot. Zajazd od strony Placu Poniatowskiego w latach pięćdziesiątych XX w. Fot. z pracy Zofii Wandy Zdroikowej – Opis Historyczny Nadarzyna, praca magisterska pod kierunkiem doc. dr Mieczysława Dorywalskiego.
Łódź 1960 r.*

¹⁸⁸ *Wiadomości Nadarzyńskie*, nr 6 (38) 2002, str.16.



Lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte XX wieku

Okres lat 70. i 80. był podobnie jak w miejscowościach o podobnym położeniu i infrastrukturze czasem stagnacji. W związku z tym, wzorem lat wcześniejszych, miejscowa młodzież po ukończeniu tutejszej „podstawówki”, kształciła się w szkołach średnich w Pruszkowie i w Warszawie, często osiedlając się poza Nadarzynem. Tam też do pracy w różnego rodzaju zakładach, przedsiębiorstwach i instytucjach dojeżdżało wielu mieszkańców Nadarzyna.

W tamtym czasie aktywnie działała jednostka miejscowej Ochotniczej Straży Pożarnej, która oprócz gaszenia pożarów i innych działań bojowych przeznaczonych dla tego rodzaju służb uczestniczyła w lokalnym życiu społecznym. Strażacy brali udział w licznych ćwiczeniach i dniach ochrony przeciwpożarowej, jak również wspierali swoją obecnością uroczystości i święta zarówno państwowe jak i kościelne. Po dziesięciu latach budowy, w 1972 roku otwarta została nowa remiza strażacka przy ul. Warszawskiej.

W 1976 r. powstała Młodzieżowa Drużyna Pożarnicza, która - podobnie jak działająca przy OSP drużyna harcerska - skupiała dzieci i młodzież z Nadarzyna oraz z sąsiednich miejscowości¹⁸⁹. Harcerze uczestniczyli w licznych biwakach, rajdach, obozach letnich i różnego rodzaju akcjach społecznych. W 1974 roku w związku z likwidacją powiatów w Polsce, a tym samym zniesieniem powiatu pruszkowskiego „(...) następują zmiany w Ośrodku ZHP Nadarzyna i Kostowca. Zostaje powołany Gminny Związek Drużyn harcerskich i zuchowych. Na stanowisko komendanta powołana zostaje pfm. Grażyna Zgaga (nauczycielka ze Szkoły Podstawowej w Nadarzynie), na zastępcę powołano hm. Leona Giżyckiego.¹⁹⁰ W Nadarzynie działały drużyny harcerskie i zuchowe pod przewodnictwem dh. Włodzimierza i Henryki Wencel, jak również innych nauczycieli¹⁹¹. W latach osiemdziesiątych po krótkiej przerwie spowodowanej wybuchem stanu wojennego, kiedy to działalność ZHP została zawieszona, we wrześniu 1982 roku wybrano nowego Komendanta, którym został hm. Leon Giżycki. Siedziba hufca mieściła się w nadarzyńskim rynku, a swoim zasięgiem obejmował on rejon gminy Nadarzyn, na terenie której działało ówczesnie 6 drużyn zuchowych, 7 harcerskich i 2 starszo-harcerskie. W tamtym okresie nadarzyńskie harcerstwo liczyło ponad 350 członków¹⁹². Nieprzerwanie organizowane były letnie obozy i biwaki.

W latach siedemdziesiątych także szkoła podstawowa w Nadarzynie przeżywała ważne historycznie wydarzenia - a takim było bez wątpienia nadanie w dniu 10 października 1976 roku imienia znanego

¹⁸⁹ Ochotnicza Straż Pożarna w Nadarzynie. 100 lat w służbie dla społeczeństwa 1906-2006. Opracowanie pod redakcją Witolda Sojki. Czerwiec 2006 r.

¹⁹⁰ Leon Giżycki - „Z dziejów nadarzyńskiego harcerstwa” *Wiadomości Nadarzyńskie* 1(105) 2008 str. 9.

¹⁹¹ Tamże.

¹⁹² Leon Giżycki - „Z dziejów nadarzyńskiego harcerstwa” *Wiadomości Nadarzyńskie* 4(108) 2008 str.10.



polskiego uczonego, językoznawcy Witolda Doroszewskiego. Święto nadania imienia Witolda Doroszewskiego obchodzone było uroczystie każdego roku. Z tej okazji odbywały się akademie, na których uczniowie przedstawiali program artystyczny poświęcony życiu i twórczości patrona. Składano symbolicznie kwiaty przed jego popiersiem w szkole, a harcerze pełnili honorowe warty.

Corocznie społeczność szkoły wystosowywała zaproszenia dla najbliższej rodziny patrona, która zaszczyliła swoją obecnością jubileuszowe obchody 10. rocznicy nadania imienia nadarzyńskiej placówki. Obecni wówczas byli m.in. syn Jan oraz inni przedstawiciele najbliższej rodziny.



Fot. z archiwum SP Nadarzyn Święto Patrona Szkoły
10.10.1985 r.

Nr 62		TELEGRAM	
101/TB 46/456 N-urtef 28 11/10 1987		Gwałt staż.	
Przebieg dnia 10.10.1987 m. Nadarzyńska z 12.10.1987 podpis	Sokoła Podstawa w Nadarzynie		Odtelegrafowano dnia g. m. do podpis
Niestety nie mogą przyjechać na uroczystości Przesyłamy najlepsze życzenia całej dyrekcji i rady pedagogicznej i wszystkim uczniom Jan Doroszewski z rodziną			
PTT Nr 1000	ZGPT W-W	ODWRÓCIĆ	

Fot. Telegram od rodziny Doroszewskich 12.10.1987 r. z życzeniami
oraz informacją, iż nie mogą przybyć na uroczystości związane
z patronem szkoły.



Szkoła od początku istnienia kultywuje tradycje świąteczne, akademie z okazji świąt państwowych oraz ważnych rocznic. Po 1990 roku zaczęto uroczystie obchodzić Święto Odzyskania Niepodległości – 11 listopada i do kanonu świąt obchodzonych i czczonych weszły rocznice przez lata zakazane, czy też zapomniane. W szkole niezmiennie od lat odbywały i odbywają się ślubowania uczniów klas pierwszych i symboliczne przyjęcie ich do grona społeczności szkoły, zabawy karnawałowe, Dzień Matki, Dzień Dziecka, dni otwarte i wiele innych.

Uczniowie nadarzyńskiej szkoły zawsze aktywnie uczestniczyli w życiu miejscowości m.in. poprzez włączanie się w organizację uroczystości oraz różnego rodzaju imprez i akcji społecznych. Przygotowywali np. program rozrywkowy na Dożynki Gminne w Nadarzynie w roku 1983, czy też występowali w Ośrodku Kultury w 1985 r.



Fot. Rok szkolny 1982 /1983 ślubowanie pierwszaków arch. SP Nadarzyn. Tekst przysięgi odczytuje ówczesna dyrektorka placówki Cecylia Zielony.



Fot. Występ uczniów, Gminne Dożynki 1983 r., Kronika SP Nadarzyn



Nadarzyńską Szkołą Podstawową kierowali kolejno¹⁹³:

Kierownicy szkoły:

Tomasz Kalbarczyk - 1926-1957

Jadwiga Sitarska - 1957-1964

Eugenia Zapaśnik - 1964-1972

Dyrektorzy SP Nadarzyn:

Włodzimierz Wencel - 1972 r.-wrzesień 1973

Grażyna Ceglińska - Zgaga - 1973 r.-1975r.

Mieczysław Rzepiński - 1975 r.-1976 r.

Danuta Danielak - 1976 r.-1977 r.

Mieczysław Rzepiński - 1977 r.-1978 r.

Kazimiera Jarosz - 1978 r.-1979 r.

Zenobia Kaźmierczak - 1979 r.-1980 r.

Anna Wojtczyk - 1980 r.-1981 r.

Cecylia Zielony - 1981 r.-1982 r.

Ewa Dymura - 1982 r.-1985 r.

Cecylia Zielony - 01.09. 1985 r.-31.08.1991 r.

Halina Cicha - Rzepińska - 01.09.1991 r.-31.08.1992 r.

Izabela Bogusiewicz - 01.09. 1992 r.

Gminni Dyrektorzy Szkół (stanowisko takie zostało utworzone na mocy Rozporządzenia Rady Ministrów z 13 grudnia 1972 r. w sprawie zadań, praw i obowiązków gminnego dyrektora szkół i funkcjonowało do 1985 r.)

Gminni Dyrektorzy Szkół:

Wacław Stojek - od 1973 r.

Stanisław Głuc - 1975 r.-1978 r.

Jan Łęcki - 1978 r.-1979 r.

Alojzy Bobiński - 1979 r.-1980 r.

Henryka Wencel -1980 r.-1981 r.

Jan Cyngot - 1981 r.-1984 r.

Od 1984 roku – Inspektor Oświaty Ireneusz Lemanowicz, wtedy powstały Gminne Zespoły Szkół.

¹⁹³ Na podstawie informacji przekazanych przez Henrykę Wencel.



W 1979 r. w wyniku reformy administracyjnej została zmieniona nazwa biblioteki na Gminną Bibliotekę Publiczną w Nadarzynie, a w 1986 r. na Bibliotekę Publiczną Gminy Nadarzyn i ta jest aktualna do dnia dzisiejszego. W 1975 roku opiekę nad zbiorami przejęła Ewa Marjańska. W roku 1980 z powodu zagrzybienia budynku bibliotekę ponownie przeniesiono. Tym razem wybrano lokal przy Pl. Poniatowskiego 15. Od początków istnienia biblioteki prowadzono działania z upowszechniania czytelnictwa i kultury. Kontynuowano zatem lekcje biblioteczne dla przedszkolaków i uczniów, organizowano teatryki dla najmłodszych, kiermasze książek podczas lokalnych uroczystości, konkursy plastyczne i spotkania z ciekawymi osobistościami.¹⁹⁴

Instytucją, która zajmowała się upowszechnianiem sportu był powstały w latach pięćdziesiątych Ludowy Zespół Sportowy „Orzeł”, a ważnym jest fakt, iż na początku lat siedemdziesiątych w Nadarzynie działała amatorska drużyna piłki nożnej.

Do 1974 roku prowadzone były zajęcia piłki nożnej w grupach seniorów oraz trampkarzy. Seniorzy brali udział w rozgrywkach Okręgowego Związku Piłki Nożnej w klasie C. Dużym osiągnięciem w tamtym okresie był awans do klasy B. Z chwilą budowy bloków mieszkalnych (w 1974 r.) w miejscu boiska przy dzisiejszej ulicy Sitarskich, LZS „Orzeł” Nadarzyn roku zawiesił działalność. Reaktywował ją po czterech latach, w 1978 roku, Bogdan Siedzieniewski, prezes LZS Orzeł w latach 1979 - 1986. Z powodu braku własnego boiska mecze rozgrywane były w Raszynie na wynajmowanym obiekcie. W 1983 roku z inicjatywy ówczesnego naczelnika Stanisława Dymury powołana została Rada Gminna Zrzeszenia LZS w Nadarzynie. W 1985 r. natomiast powołano Gminny Ośrodek Sportu Zrzeszenia LZS, a jego kierownikiem został Witold Siwiec. W tym okresie wybudowano boisko do piłki nożnej, trybuny, strzelnicę. Ogrodzono teren ośrodka. Następnie zbudowano pawilon socjalny. W grudniu 1986 roku funkcjonowanie rozpoczyna klub sportowy „Orzeł”, który rok później został wpisany do rejestru stowarzyszeń Kultury Fizycznej Miasta Stołecznego Warszawy. W 1986 roku z inicjatywy Haliny i Ryszarda Piątkowskich zostaje założona sekcja tenisa stołowego.¹⁹⁵

Lata osiemdziesiąte były okresem trudnym, okresem przemian w świadomości Polaków. *„Nadzieje z początku dekady, których kulminacją było powstanie „Solidarności”, wiązały się z odrodzeniem poczucia wspólnoty społecznej opartej na wartościach. Stan wojenny zadał potężny cios. Stopniowo narastało poczucie beznadziejności i zwątpienie w sens postaw obywatelskich, a nawet rozpad więzi powstałych w latach 1980-81. Wraz z rozkładem władz komunistycznych przybliżało się odzyskanie niepodległości.(...)”*¹⁹⁶. W Nadarzynie wprawdzie nie miały miejsca żadne znaczące historycznie, dla tamtego okresu i dziejów kraju, czy też regionu, wydarzenia. Nie było tu zbiorowych protestów i manifestacji. Jednak bliskość stolicy, wysoka świadomość społeczna oraz żywe zainteresowanie mieszkańców sprawami przemian i sytuacją w kraju – spowodowały, że i tutaj wśród miejscowej ludności czuło się „wiatr historii”, bliskość zmian, które

¹⁹⁴ Ewa Marjańska Praca pt. „Biblioteka Publiczna Gminy Nadarzyn”.

¹⁹⁵ Na podstawie informacji przekazanych przez Zbigniewa Siwca – Prezesa LKS Orzeł Nadarzyn.

¹⁹⁶ Wojciech Roszkowski „Najnowsza historia Polski 1980-2002” str.109; Wyd. Świat książki 2004 r.



Drużyna trampkarzy LKS „Orzeł” Nadarzyn - 1987 r. Stoją od lewej: instruktor - Witold Siwiec, kapitan drużyny: Sławomir Mikulski, bramkarz – Piotr Matulewicz. Czwarty od lewej; Marek Szytk, Robert Piotrkowicz, Paweł Suligowski, Robert Szytk, Mariusz Barański, Hubert Rowiński, niżej: Przemysław Hermanowicz, Michał Sieradzan, Adam Mikulski, Damian Szmel, Krzysztof Korlak, Paweł Ołowski. Fot. arch. Z. Witold Siwiec.

miały wpływ na całą Polskę. Wiele osób było zaangażowanych w działalność Niezależnych Samorządnych Związków Zawodowych „Solidarność”. W latach 1980-1981 naczelnikiem Gminy Nadarzyn był Jan Łęcki, natomiast w latach 1981-1990 Stanisław Dymura.

Ważną inicjatywą społeczną była przeprowadzona w 1988 roku zbiórka na odbudowę stojącego w rynku krzyża z popiersiem Marszałka Józefa Piłsudskiego. Inicjatorem był Włodzimierz Wencel, nauczyciel z miejscowej szkoły. W maju 1989 roku miało miejsce uroczyste odsłonięcie odremontowanego Miejsca Pamięci Narodowej. Z tej okazji w Nadarzynie odbyła się uroczysta msza święta w kościele pw. św. Klemensa. Faktem podkreślającym wyjątkowość tego dnia była obecność telewizji polskiej.¹⁹⁷

¹⁹⁷ Na podstawie kroniki Szkoły Podstawowej w Nadarzynie.



Lata dziewięćdziesiąte i czasy współczesne

1. Przemiany polityczne i ich wpływ na społeczność Nadarzyna

Rok 1989 rozpoczął przełomowe zmiany w historii współczesnej Polski. Pierwsze demokratyczne wybory, które odbyły się w dniu 4 czerwca 1989 r. spowodowały zmiany ustroju oraz szereg zmieniających życie w Polsce reform. Jedną z najbardziej znaczących była reforma struktury terytorialnej władzy publicznej zapoczątkowana w czerwcu 1990 r. pierwszymi wyborami do autentycznych samorządów terytorialnych na poziomie podstawowym. Samodzielne i samorządne gminy stały się stabilną podstawą terytorialnej organizacji państwa. Po wyborach do organów samorządu terytorialnego na poziomie gmin, powiatów i województw (11 października 1998 roku) reforma samorządowa struktury terytorialnej władzy publicznej została dopełniona¹⁹⁸. Nadarzyn po przełomie z roku 1989, stał się atrakcyjną miejscowością dla mieszkańców Warszawy, dostatecznie zmęczonych jej wielkomiejskością, by szukać zieleni i kameralności na tworzących się tu nowych osiedlach. Wtedy to powstała Nadarzyńska Spółdzielnia Mieszkańcowa.

W wyniku tych procesów zaczęła się zmieniać struktura zawodowa mieszkańców gminy; powstawać zaczęło wiele firm, rozrosło się zaplecze handlowe. To z kolei stało się powodem modernizacji obiektów użytku publicznego oraz dróg. W tych latach funkcję wójta pełnili kolejno: Antoni Michalak (1990-1994), Józef Harasym (1994-1998), zaś od 1998 r. wójtem gminy jest Janusz Grzyb.



*Fot. 2006 r. – Wójt Gminy Nadarzyn
Janusz Grzyb odbiera tytuł Gmina
Fair Play*

¹⁹⁸ Kozak Marek, Pyszkowski Andrzej, Szewczyk Robert (red.) „Słownik Rozwoju Regionalnego”, PARR Warszawa 2001 r.



2. Rozwój placówek oświatowych

Na początku tamtego dziesięciolecia powstała nowa placówka oświatowa, jakże ważna i długo oczekiwana przez mieszkańców Nadarzyn. Przy ulicy Mieczysława i Jadwigi Sitarskich w dniu 27 kwietnia 1990 r. swoją działalność rozpoczęło Przedszkole Publiczne.

W tym dniu, naczelnik gminy Stanisław Dymura uroczyście przekazał klucze do przedszkola jego nowej dyrektor, Leokadii Wyłupek. W pierwszym roku pracy przedszkola 1990/1991 wychowawcami były: Leokadia Wyłupek, Małgorzata Nowak, Teresa Tartas, Maria Rozbicka, Bożena Jasińska oraz Beata Podkowińska. Placówka początkowo liczyła 4 oddziały. Od samego początku oprócz zajęć przedszkolnych odbywał się tu szereg różnego rodzaju uroczystości z udziałem nie tylko dzieci, ale całych rodzin. W tradycję przedszkola wpisane są i obchodzone do dnia dzisiejszego takie ważne wydarzenia jak: ślubowanie na przedszkolaka, Mikołajki, Bal Choinkowy, Dzień Babci i Dziadka, Pierwszy Dzień Wiosny, Dzień Matki, Dzień Dziecka oraz uroczystość zakończenia roku. Do 31 sierpnia 2007 roku dyrektorem placówki była Leokadia Wyłupek, wybitny pedagog. Jej następczynią jest Małgorzata Nowak, która kontynuuje dzieło poprzedniczki. Przedszkole przez lata przeszło wiele modernizacji i remontów. Wraz z rosnącym zapotrzebowaniem, powstał piąty oddział, zmodernizowano i wyremontowano przedszkolne sale, łazienki oraz kuchnię. O nowe zabawki wzbogacony został plac zabaw. W kolejnych latach powstała nowoczesna pracownia komputerowa dla najmłodszych. W 2013 roku placówka została rozbudowana o salę sportowo - widowiskową wraz z zapleczem.

Poszerzenie bazy oświatowej w latach dziewięćdziesiątych swoim zasięgiem objęło także miejscową szkołę. W związku z rosnącą liczbą mieszkańców w 1993 roku przystąpiono do trwającej dwa lata rozbudowy Szkoły Podstawowej. W 1994 roku do budynku przeniesiono Bibliotekę Publiczną Gminy Nadarzyn, która swoją siedzibę miała tutaj do 2002 roku. W latach 2006 - 2007 nadarzyńska „podstawówka” zostaje rozbudowana o nową część dydaktyczną, salę sportową oraz kompleks sportowy (2 boiska, bieżnia, kort tenisowy), a w 2013 roku plac zabaw.



Fot. arch. PP Nadarzyn. Symbolicznego przecięci wstęgi dokonuje Klementyna Milkowska – pracownik Przedszkola; z prawej ówczesny Naczelnik Gminy Nadarzyn Stanisław Dymura



Fot. Sala z zewnątrz.



Fot. Zakończenie roku szkolnego 2013/2014.



Fot. SP Nadarzyn



*Fot. Otwarcie nowej części szkoły i kompleksu boisk – 21.09.2007 r.
Od lewej: Izabela Bogusiewicz – Dyrektor SP Nadarzyn, Magdalena Zembruska – Przewodnicząca Samorządu Uczniowskiego, Grzegorz Tyszkowski – Mazowiecki Kurator Oświaty, Janusz Grzyb – Wójt Gminy Nadarzyn, Jolanta Mazurkiewicz – przedstawiciel Rodziców, Elżbieta Smolińska – Starosta Pruszkowski, JE. Abp. Kazimierz Nycz, Piotr Kozłowski – Przewodniczący Rady Gminy Nadarzyn IV i V kadencji)*



Fot. SP Nadarzyn

W okresie reformy oświaty, w latach 1999 – 2001 w budynku mieściła się szkoła podstawowa oraz gimnazjum, które utworzono na podstawie Aktu Założycielskiego z dnia 30 marca 1999 roku. Na mocy Uchwały Rady Gminy z 30 czerwca 1999 roku nadano placówce statut. Sytuacja lokalowa



nowej szkoły była trudna, gdyż nauka odbywała się częściowo w murach Szkoły Podstawowej w Nadarzynie oraz w Szkole Podstawowej w Ruścu. W efekcie konieczne było przeniesienie gimnazjum do nowej siedziby, która pomieściłaby trzy roczniki młodzieży w wieku 13-16 lat z terenu całej gminy Nadarzyn. W dniu 10 listopada 2000 roku nastąpił Akt Wmurowania Kamienia Węgielnego pod budynek gimnazjum. Prace budowlane postępowały w bardzo szybkim tempie i w dniu 1 września 2001 roku uczniowie rozpoczęli naukę w nowej placówce. Uchwałą Rady Gminy z 26 października 2001 roku siedzibę szkoły ustanowiono przy ulicy Żółwińskiej 41. Jak ważny to był dzień dla całej społeczności świadczy wpis w Księdze Pamiątkowej „Nasz szkolny dom jest już tu”.

Ważnym dla społeczności szkoły wydarzeniem było poświęcenie budynku szkoły oraz otwarcie nowo wybudowanej hali widowiskowo - sportowej, dokonał tego Eksceleńcja Biskup Piotr Jarecki. Na wniosek Rady Pedagogicznej, Rady Rodziców, Samorządu Uczniowskiego Rada Gminy Uchwałą z 29 września 2003 roku nadała Gimnazjum imię Jana Pawła II. Uroczystości nadania imienia i przekazania społeczności szkoły sztandaru odbyły się w 25 rocznicę pontyfikatu Jana Pawła II oraz 550 - lecia nadania praw miejskich Nadarzynowi. Uroczystościom przewodniczył ówczesny Prymas Polski, Kardynał Józef Glemp.

W 2014 roku gimnazjum obchodzi jubileusz 15-lecia istnienia. Przez ten krótki okres szkoła zapisała się znacząco w historii Nadarzyna. Dużą rolę w pracy dydaktyczno-wychowawczej odgrywa wychowanie patriotyczne. Młodzież uczestniczy w spotkaniach z ludźmi, którzy walczyli o wolność Polski, brali udział w walkach wyzwoleniczych podczas II wojny światowej, odwiedza Miejsca Pamięci Narodowej. W szkole powstała Izba Pamięci, dzięki której młodzież uczestniczy w żywych lekcjach historii. Nadarzyńskie gimnazjum jest placówką wyposażoną w nowoczesne środki dydaktyczne, co umożliwia uczniom rozwijać swoje pasje oraz zainteresowania. W szkole realizowane są projekty edukacyjne m.in. z języka angielskiego, historii, chemii. Placówka kultywuje tradycje związane z Patronem - św. Janem Pawłem II, współpracuje z instytucjami lokalnym. Uczniowie uczestniczą w wolontariacie na rzecz Wielkiej Orkiestry Świątecznej Pomocy, Stowarzyszenia „Szlakiem Tęczy”. Organizowane są liczne konkursy, przeglądy, różnotematyczne projekty, w których biorą udział uczniowie ze szkół Gminy Nadarzyn. Dyrektorzy szkoły: 1999 r. – 2000 r. Adam Banachowicz, 2000 r. – 2011 r. Elżbieta Chruściak, od 2011 r. Zbigniew Reluga.



*Fot. Uroczyste nadanie imienia szkole.
Arch. Referat Promocji UG*



3. Odrestaurowanie Zajazdu Nadarzyńskiego i rozwój instytucji publicznych

W 1999 roku podjęto decyzję o dokończeniu gruntownego remontu i modernizacji niszczonego zabytkowego budynku zajazdu nadarzyńskiego, znajdującego się przy Placu Poniatowskiego. Inwestycja ta zakończyła się w czerwcu 2002 roku uroczystym otwarciem siedziby Nadarzyńskiego Ośrodka Kultury, który powołany w 1999 roku (Uchwałą Nr VI/59/99 Rady Gminy Nadarzyn z dnia 24 lutego 1999 roku) kontynuował swoją działalność w odrestaurowanym budynku. Od początku działalności ośrodek jest „stolicą kulturalną”, animatorem i organizatorem życia kulturalnego całej

Gminy Nadarzyn. Funkcjonując w oparciu o 5 świetlic wiejskich. Przedstawia mieszkańcom bogatą i imponującą ofertę kulturalną. Oprócz różnorodnych całorocznych zajęć dla dzieci, młodzieży i dorosłych, licznych projektów o tematyce kulturalnej, spotkań oraz prezentacji dokonań znamienitych przedstawicieli ze świata muzyki, filmu, kultury i sztuki organizuje szereg konkursów, spotkań oraz podejmuje inicjatywy aktywizujące oraz integrujące mieszkańców. Pierwszym dyrektorem NOK była Urszula Klotz, a od 2005 roku funkcję tę pełni Kamila Michalska.

W budynku dawnego zajazdu nadarzyńskiego swoją siedzibę ma także Biblioteka Publiczna Gminy Nadarzyn. Do 2011 roku mieściło się tu także biuro Rady Gminy Nadarzyn oraz Urząd Stanu Cywilnego i Gminny Ośrodek Pomocy Społecznej. Po przeniesieniu tych instytucji do nowej siedziby Urzędu Gminy Nadarzyn, przy ulicy Mszczonowskiej 24, w budynku zajazdu, obok Nadarzyńskiego Ośrodka Kultury i Biblioteki Publicznej gminy Nadarzyn, mieści się siedziba Straży Gminnej i Gminnej Komisji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych.

W obecnej siedzibie Biblioteka Publiczna Gminy Nadarzyn prowadzi wypożyczalnię i czytelnię dla dorosłych i młodzieży oraz oddział dla dzieci.



Fot. Dawny zajazd, obecnie siedziba NOK, Biblioteki Publicznej Gminy Nadarzyn, Straży Gminnej. Arch. Referat Promocji UG Nadarzyn



Posiada także swoją filię w Młochowie. Według sporządzanego cyklicznie rankingu bibliotek w powiecie pruszkowskim, nadarzyńska placówka zajmuje wiodące miejsce w zakresie: zakupu nowości książkowych, liczby czytelników i wypożyczeń¹⁹⁹. Biblioteka bowiem może pochwalić się imponującym, wciąż uzupełnianym księgozbiorem, rosnącą rzeszą czytelników – co w czasach komputeryzacji i zamierania tradycyjnego czytelnictwa jest nie lada sukcesem. Placówka ponadto bierze udział w licznych projektach, różnorodnych programach i aktywnie uczestniczy w życiu społeczności lokalnej.

Mając na uwadze kwestię bezpieczeństwa mieszkańców władze gminy współuczestniczyły w rozbudowie i poprawie funkcjonowania miejscowej Policji i od lat partycypują w kosztach utrzymania poszerzonej ilościowo liczby pracowników miejscowego komisariatu. W 2003 r. powstał nowy budynek Komisariatu Policji. Z kolei funkcjonariusze, oprócz pełnienia służby współpracują z organizacjami i instytucjami działającymi na rzecz poprawy bezpieczeństwa mieszkańców, w tym biorą czynny udział w wielu akcjach profilaktycznych dla dzieci i młodzieży.

4. Orkiestra Dęta OSP Nadarzyn – sukcesy na arenie międzynarodowej

W latach dziewięćdziesiątych „stopniowo poprawia się wyposażenie jednostki [straży pożarnej – przyp. red.] w sprzęt, urządzenia gaśnicze oraz umundurowanie strażaków. Dużą wagę przywiązywano wtedy do spraw wyszkolenia i działalności operacyjno – bojowej”²⁰⁰. Dzięki temu w 1995 roku, decyzją Komendanta Głównego PSP, nadarzyńska jednostka włączona zostaje do Krajowego Systemu Ratowniczo - Gaśniczego. Było to wyróżnienie, ale też forma mobilizacji członków OSP Nadarzyn do doskonalenia swoich umiejętności i dbałości o profesjonalizm jednostki.

W 1998 roku, przy OSP Nadarzyn powstała amatorska Orkiestra Dęta, którą od początku prowadzi tamburmajor Wojska Polskiego Mirosław Chilmanowicz. Orkiestra jest dziś dumą Nadarzyna i jego wizytówką, a odnosząc wielkie sukcesy promuje go podczas koncertów na całym świecie. Początkowo składała się ona z kilku osób, dziś zrzesza ponad osiemdziesięciu członków w różnym wieku. Grają w niej całe rodziny i wciąż przybywa nowych muzyków.



¹⁹⁹ Biblioteki publiczne powiatu pruszkowskiego uszeregowane wg wskaźników na 100 mieszkańców.

²⁰⁰ Ochotnicza Straż Pożarna w Nadarzynie.



W bogatym, wciąż rozwijanym repertuarze zespołu są polskie pieśni patriotyczne, przyspiewki ludowe i biesiadne, muzyka filmowa, a także standardy światowej muzyki klasycznej i rozrywkowej. Muzycy występują zarówno w znanych salach koncertowych, jak i w dynamicznych, bardzo efektownych pokazach musztry parady. Zespół koncertował nie tylko w kraju, ale również za granicą, m.in.: we Włoszech, Bułgarii, w Czechach, Niemczech i na Ukrainie, gdzie spotkał się z dużym aplauzem publiczności i uznaniem jurorów. W maju 2009 r. orkiestra koncertowała w Chinach podczas 9. Artystycznego Festiwalu w Pekinie (m.in. na scenach Teatru Tiangiao oraz Akademii Muzycznej), a jej występy zostały bardzo entuzjastycznie przyjęte przez pekińską publiczność. W październiku 2009 r. muzycy wzięli udział w 72 Paradzie Pułaskiego w Nowym Jorku, a w grudniu 2009 roku Orkiestra koncertowała w Singapurze i Malezji. Podczas tego wyjazdu brała udział między innymi w Festiwalu Orkiestr Dętych w Singapurze. Koncert finałowy festiwalu odbył się w jednej z największych sal koncertowych na świecie - Esplanade Concert Hall. Natomiast w Malezji występowali dla Księżniczki Johor Bahru Jej Wysokości Y.A.M. Raja Zarith Sofiah Binti Almarhum Sultan Idris Shah. W listopadzie 2011 roku orkiestra, na zaproszenie tasmańskiej orkiestry Derwent Valley Concert Band, koncertowała w Australii (m.in. w Hobart na Tasmanii) dając szereg koncertów m.in. przed miejscową Polonią. W kwietniu 2014 roku muzycy reprezentowali Polskę na Międzynarodowym Festiwalu Dziedzictwa Kultury i Integracji w wietnamskim Hue. Nadarzyńscy muzycy towarzyszyli także podczas koncertów, uznanym gwiazdom polskiej estrady, takim jak: Krystyna Prońko, Zbigniew Wodecki, Agnieszka Fatyga, jak również wzięli udział w projekcie promującym płytę Justyny Steczkowskiej. Prezentowali się na antenie Telewizji Polskiej m.in. w programie TVP 2 „Pytanie na śniadanie”, w programie TVP1 w kilku odcinkach znanego programu rozrywkowego „Jaka to melodia”, czy też w noworocznym programie kanału Polonia. Najważniejsze osiągnięcia orkiestry w jej piętnastoletniej historii to: pierwsze miejsce w obowiązkowym programie konkursowym i przemarszu orkiestry podczas finału XX Ogólnopolskiego Festiwalu Orkiestr Ochotniczych Straży Pożarnych w Krynicy Zdroju (czerwiec 2009); pierwsze miejsce na Regionalnym Festiwalu Orkiestr Dętych w Warszawie-Ursusie w 2008 roku; pierwsze miejsce na Międzywojewódzkim Festiwalu Orkiestr Dętych w Suwałkach w 2008 roku; srebrny medal w kategorii „Marsz” i złoty medal w kategorii „Koncert” na Międzynarodowym Festiwalu Orkiestr Dętych w Rastede w Niemczech w 2008 roku; pierwsze miejsce na Wojewódzkim Festiwalu Orkiestr Dętych w Józefowie w 2007 roku; pierwsze miejsce na Wojewódzkim Festiwalu Orkiestr Dętych w Siedlcach w 2006 roku. W 2010 r. Orkiestra brała udział w międzynarodowym Festiwalu Orkiestr



Fot. 2008 r. Wójt Gminy Nadarzyn Janusz Grzyb wręcza orkiestrze odznakę „Zasłużony dla Kultury Polskiej” Arch. Referat Promocji UG Nadarzyn



Dętych w Mindem (Niemcy). W czerwcu 2011 r. muzycy brali udział w Międzynarodowym Festiwalu Orkiestr Dętych w Gulianowa (Włochy) zajmując I miejsce w musztrze paradnej. Natomiast we wrześniu 2011 r. Orkiestra brała udział w Międzynarodowym Festiwalu „La Folle Journée/ Szalone Dni Muzyki LES TITANS” w Warszawie, podczas którego zagrała z najlepszą polską orkiestrą symfoniczną - Sinfonia Varsovia. W 2012 r. muzycy brali udział w Międzynarodowym Festiwalu Malta Military Tatoo na Malcie. W maju 2013 roku podczas Mistrzostw Polski w Wisle nadarzyńska Orkiestra zdobyła tytuł Mistrza Polski. W 2008 roku Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego wyróżnił orkiestrę, przyznając jej odznakę „Zasłużony dla Kultury Polskiej”.

W 2006 r. OSP Nadarzyn świętowała swoje 100-lecie, rozpoczynając działalność w nowej, rozbudowanej i zmodernizowanej remizie. Oprócz pomieszczeń dla sekcji bojowej, garaży dla strażackich pojazdów, powstała Izba Tradycji prowadzona przez Honorowego Prezesa OSP Nadarzyn Leona Giżyckiego, sale do prób dla muzyków Orkiestry oraz duża sala do spotkań. Obecnie nadarzyńska jednostka OSP jest jedną z najlepszych na Mazowszu i w skali całego kraju. Jako wzorcowa często gości oficjalne delegacje strażaków z całego świata. Podobnie do pierwszych lat istnienia jednostki ponad 100 lat temu, tak i współcześnie członkowie OSP Nadarzyn uczestniczą w życiu lokalnej społeczności. Strażacy nie tylko biorą udział w akcjach gaszenia pożarów, usuwania skutków wicher czy powodzi, ale z racji bliskości trasy katowickiej i dużej ilości groźnych wypadków, udzielając pomocy przedmedycznej często ratują ludzkie życie.



*Fot. 100 lecie OSP Nadarzyn;
uhonorowanie sztandaru jednostki
przez Prezesa Zarządu Oddziału
Wojewódzkiego ZOSP RP Witolda
Sojkę Złotym Znakiem Związku*



*Fot. Strażacy OSP Nadarzyn
podczas ćwiczeń*

5. Działalność opiekuńczo - wychowawcza i harcerstwo

W dniu 14 września 1998 roku Towarzystwo Przyjaciół Dzieci założyło w Nadarzynie, przy ul. Kościelnej 2 Środowiskową Świetlicę Wychowawczą. Uroczystego otwarcia dokonali Prezes Zarządu Wojewódzkiego TPD Wiesław Kołak, Wójt Gminy Nadarzyn Józef Harasym i ks. Proboszcz Grzegorz Krysztofik. Do świetlicy zapisanych zostało 44 dzieci, kierownikiem była Stefania Łęcka, a wychowawczyniami Teresa Tarkowska i Alicja Pająk. Natomiast uchwałą Nr XXXIV/617/2005 Rady Gminy Nadarzyn z dnia 2 marca 2005 roku w sprawie utworzenia Gminnego Ogniska Dziecięco-Młodzieżowego „Tęcza” i nadania mu statutu powstało Gminne Ognisko Dziecięco – Młodzieżowe „Tęcza” w Nadarzynie z filią w Młochowie, a pierwszym dyrektorem została Stefania Łęcka



(III.2005 - IX.2006 r. Od 1.X. 2006 roku dyrektorem GODM „Tęcza” jest Krystyna Masłowska).

Ognisko jest placówką opiekuńczo-wychowawczą wsparcia dziennego, a głównym celem jest poprawa społecznego i emocjonalnego funkcjonowania dzieci i młodzieży oraz ich rodzin. Od 18 października 2012 roku po wejściu w życie ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej GODM „Tęcza” jest też placówką wsparcia dziennego typu opiekuńczego o statusie jednostki organizacyjnej i budżetowej Gminy Nadarzyn. Najważniejszym celem w pracy Ogniska jest pomoc dzieciom w organizowaniu wolnego czasu z wykorzystaniem jego możliwości, uzdolnień i zainteresowań oraz pomoc w jego problemach szkolnych, czasami koleżeńskich lub rodzinnych. Oprócz zadań wynikających z planu pracy uwzględniane są również bieżące potrzeby dziecka, rodziny i środowiska. Codziennie po zajęciach szkolnych dzieci spotykają się w placówkach gdzie wspólnie jedzą posiłek, spędzają wolny czas, biorą udział w różnych zajęciach: plastycznych, sportowych, tanecznych, teatralnych, kulinarnych, językowych itp., a przede wszystkim odrabiają lekcje korzystając z pomocy wychowawców. GODM Tęcza jest organizatorem półkolonii, zimowisk i wyjazdów na kolonie. Podopieczni biorą udział w konkursach plastycznych (gminnych, powiatowych, ogólnopolskich i międzynarodowych zdobywając liczne nagrody).

We współczesnym życiu społecznym Nadarżyna obecni są także harcerze. Po zmianach organizacyjnych na początku roku harcerskiego 2010/11 Komendantka Hufca ZHP w Pruszkowie wydała zarządzenie wyłączające z Ośrodka Nadarżyn 1 Nadarżyńską Drużynę Harcerską i od dnia 16.09.2010 r. drużyna działa bezpośrednio przy Hufcu Pruszków. Następnie w porozumieniu z hm. Leonem Giżyckim rozwiązano Ośrodek Nadarżyn. Hm. Leona Giżyckiego mianowano jednocześnie honorowym komendantem Okręgu Nadarżyn oraz opiekunem powstającej Izby Pamięci okręgu Nadarżyn.

„Harcerstwo w Nadarżynie przy parafii św. Klemensa zaczęło tworzyć się z bardzo prozaicznej przyczyny: we wrześniu 2010 roku przyszedł 16. przyboczny 1NDH Wojtek i zapytał: „prze księdza, dałoby radę zrobić zbiórkę drużyny w salce parafialnej?” Przyzwolenie było, powtórzyło się to kilka razy w ciągu kolejnych tygodni. Ksiądz zaproponował współpracę (bo „się na tym trochę znał”). Żeby to coś miało „ręce i nogi” ks. proboszcz Andrzej Wieczorek wyraził otwartość, dha Beata Pawełczyńska, komendantka Hufca ZHP Pruszków dała zgodę, i tak harcerze zagnieździli się w nadarżyńskim domu parafialnym. Od 19 stycznia 2011 drużynowym 1 Nadarżyńskiej drużyny Harcerskiej jest Wojciech Bienkowski, a opiekunem drużyny ks. podharczmistrz Jarosław Kuśmierczyk. Pierwsze zimowisko, na które wyjechała drużyna w składzie 8 osób było w Przesiece. Następny wyjazd to 53 ogólnopolski Harcerski Rajd Świętokrzyski – i tu pierwszy duży sukces – patrol z 1NDH wygrał rywalizację na VII trasie i przyjechał z pucharem. Harcerze przyjęli nazwę „Impees”, co po tłumaczy się „wilk, który nigdy nie śpi” – takim mianem nazywali afrykańscy Zulusi gen. Roberta Baden-Powella, twórcy skautingu. W Kostowcu powstaje 22 Drużyna Harcerska „Orliki” – drużynowym jest Marcin Mlekicki. Letni obóz tego roku był nad Jeziołem Gim.

Od nowego roku szkolnego 2011/12 ilość harcerzy nieznacznie zaczęła się zwiększać, by w czerwcu podwoić swoje szeregi. W listopadzie harcerze wyjechali na Harcerski Rajd „Szlakami



Jędrusiów”, a przed Świętami Bożego Narodzenia wzięli udział w akcji „Zostań św. Mikołajem” – pełnili dyżury w sklepach zbierając artykuły spożywcze, które w porozumieniu z parafialnym Caritas, zostały rozwieszone mieszkańcom gminy, którzy potrzebowali pomocy. Drugie zimowisko drużyna spędzała na zakopiańskiej Harendzie, wiosną uczestniczyła w Rajdzie Szlakiem Naszej Historii po Pruszkowie. W maju na tzw. długi weekend harcerze poznawali uroki Gór Świętokrzyskich biwakując w Harcerskim Ośrodku Obozowym LUBIANKA na peryferiach Starachowic i wrócili tu miesiąc później na 54 Harcerski Rajd Świętokrzyski. Harcerska Akcja Letnia skupiła drużyny i druhowa na obozie w Nowej Szwecji koło Wałcza – młodzież tu stanowiła już samodzielny podobóz zgrupowania Hufca ZHP Pruszków.

Kolejny rok rozpoczął się prawdziwą eksplozją lokalnego środowiska. Po akcji naborowej w trakcie Dożynek Gminnych i w Szkołach Podstawowych i Gimnazjum powstały kolejne jednostki, które po okresie próbnym otrzymały nazwy: w Nadarzynie – 1 Nadarzyńska Drużyna Harcerska „Wilki” (drużynowy Adrian Duszczyk), 1 Nadarzyńska Gromada Zuchowa „Wilczęta z Wrzosowiska (drużynowy ks. Jarosław Kuśmierczyk), w Kostowcu 22 Gromada Zuchowa „Leśne Duszki” (środowisko przeszło pod komendę Marty Kuczewskiej), w Młochowie - 3 Gromada Zuchowa „Tęczowa Polana” (drużynowa Magdalena Mazłoum), 3 Drużyna Harcerska „Puszcza” (drużynowy Adriana Jagieło) i 3 Drużyna Harcerska „Uroczysko” (drużynowa phm. Anna Kostrekiewicz) – środowisko młochowskie w takim kształcie funkcjonowało przez kolejne dwa lata, następnie od kwietnia 2013 roku zreorganizowane drużyny przejął pwd. Filip Skorek. We wrześniu 2012 roku miało miejsce nadanie nowego imienia dla hufca - hm. Andrzeja Romockiego „Morro”. Harcerze stają się co raz bardziej widocznymi: prowadzą kwestę w „Dzień Papięski”, biorą udział w uroczystościach religijnych i patriotycznych, rajdach lokalnych i ogólnopolskich, organizują przedświąteczne zbiórki żywności, z roku na rok przybywa ludzi dobrej woli, którzy chętnie dzielą się z potrzebującymi. Na wiosnę 2013 rozkazem komendantki Hufca zostaje powołany Nadarzyński Szczep Drużyn Harcerskich i Zuchowych „Wataha” – w jego skład wchodzi jednostki z Nadarzyn i Kostowca, na komendanta szczepu powołany zostaje ks. podharcistrz Jarosław Kuśmierczyk. Czas majowego biwaku szczep spędzał w Rudzie koło Starachowic (wyjechało 90 osób!). Na kolejnym już 55 HRŚ tego roku triumfowała drużyna „Wilków”; z tej ogólnopolskiej imprezy przywiozła zwycięski puchar. Zimowy obóz był kolejny raz w Zakopanem, a harcerskie lato harcerze i zuchy wraz z młodzieżą parafialną spędzali nad Lubianką, w zgrupowaniu uczestniczyło 165 osób.

Sezon 2013/14 to już tradycyjnie udział w Dożynkach Gminnych, organizacja Rodzinnego Rajdu Rowerowego, zbiórki żywności, wyjazdy na rajdy „Jędrusiowy” i Świętokrzyski, Szczep obchodził uroczystie rok istnienia. Czas ferii upłynął w Murzasichlu w dość licznym towarzystwie 75 osób. Biwak w maju, to poznawanie okolic Rzęty. Dzięki wielkiej życzliwości i wsparciu władz Gminy Nadarzyn, dzieci i młodzież regularnie wyrusza na rajdy, biwaki, zimowiska, obozy, uroczystości lokalne i te bardziej odległe.

Ścisła współpraca z parafią św. Klemensa, Urzędem Gminy, NOK, Ochotniczą Strażą Pożarną, Ośrodkiem Zdrowia, szkołami, Policją, Ogniskiem „Tęcza” oraz wytrwała i systematyczna praca



środowiska drużynowych i przybocznych, stały rozwój kadry instruktorskiej (obecnie 6 instruktorów i 6 kandydatów) owocuje stałym wzrostem liczebności środowiska nadarzyńskich harcerzy: z 13 osób w 2010 roku cztery lata później staje się największym szczeblem Hufca Pruszków i liczy 140 osób²⁰¹.

6. Sukcesy na arenie sportowej²⁰²

Sport odgrywa ogromną rolę w życiu nadarzyńskiej społeczności za sprawą działającego tu aktywnie od końca lat dziewięćdziesiątych Gminnego Ludowego Klubu Sportowego Nadarzyn.

Klub wychował Mistrzynię Polski oraz wielu mistrzów tenisa stołowego na poziomie kraju i Europy. W jego ramach działają sekcje tenisa stołowego, piłki nożnej, piłki siatkowej, brydża, a od niedawna także taekwondo i biegowa. Sekcja tenisa stołowego GLKS Nadarzyn istnieje 22 lata. Jej początki to powstanie grupy naborowej w szkole znajdującej się na terenie Gminy Nadarzyn w Woli Krakowiańskiej w 1992 roku i pierwsze starty w zawodach wojewódzkich jeszcze pod patronatem LKS Orzeł Nadarzyn. Z dziewcząt, które wówczas rozpoczęły treningi największą karierę zrobiła wieloletnia kapitan pierwszej drużyny Monika Perzyna - reprezentantka Polski i wielokrotna medalistka Mistrzostw Polski junierek i senierek.

Pierwszy zespół dziewcząt złożony z młodych wychowanek awansował z III ligi do I w kilka lat. W ekstraklasie kobiet drużyna GLKS Nadarzyn występuje od 2002 roku. Po tym awansie, do dwójki dotychczasowych sponsorów (firmy Wanzl i Mago) dołączyła Scania Polska. Najbliżej medalu drużynowych Mistrzostw Polski Senierek (ekstraklasa) zespół GLKS Mago Wanzl Scania Nadarzyn był w sezonie 2003/2004, kiedy to walce o brąz uległ drużynie AZS Akademii Ekonomicznej Wrocław. Dopiero sezon 2005/2006 przyniósł podopiecznym trenera Dariusza Zwolińskiego sukces w postaci medalu i to od razu złotego. Od historycznego zwycięstwa w 2006 roku Nadarzyn w rozgrywkach ekstraklasy kobiet zdobywał jeszcze 6 razy Wicemistrzostwo Polski w latach 2008, 2009, 2011, 2012, 2013 i w 2014 za każdym razem przegrywając w finale z Tarnobrzegiem. Przez dwa



Fot. Mistrzynie Polski sezonu 2005 - 2006.

Fot. arch. GLKS Nadarzyn

²⁰¹ Wg informacji podanych przez nadarzyńskich harcerzy i ich opiekuna Ks. Jarosława Kuśmierczyka.

²⁰² Na podstawie inf. przekazanych od D. Zwolińskiego – prezesa GLKS Nadarzyn.



sezony w najwyższej lidze występowali także nadarzyńscy tenisiści stołowi (lata 2008-2009). Obecnie pierwszy zespół męski gra na zapleczu ekstraklasy w I lidze. Nadarzyński klub to nie tylko pierwsza drużyna, to przede wszystkim instytucja świetnie szkoląca młodzież i dzieci. Tenis stołowy uprawia w nim ponad 80 osób.

Od 2007 roku GLKS Wanzl Scania Nadarzyn nieprzerwanie zajmuje I miejsce w rankingu Ministerstwa Sportu i Turystyki w szkoleniu dzieci i młodzieży w tenisie stołowym. Pierwszy medal w mistrzostwach kraju młodzi wychowankowie sekcji zdobyli w 1996 roku. Katarzyna Jelonek i Agata Dąbrówka przywiozły z Mistrzostw Polski Młodziczek rozgrywanych w Brennej 3 medale, w tym srebro w drużynie i deblu oraz brąz Katarzyny w singlu. Od tego czasu pingpongiści GLKS zdobyli przeszło: 200 medali Mistrzostw Polski, 27 medali Mistrzostw Europy kadetów i juniorów, 2 medale Mistrzostw świata juniorów. W 2008 roku zawodniczka klubu naturalizowana Chinka Xu Jie (Ksenia) zakwalifikowała się i wzięła udział w Igrzyskach Olimpijskich w Pekinie. W 2003 roku dzięki staraniom Wójta Gminy Nadarzyn Janusza Grzyba powołano w Nadarzynie klubowy Ośrodek Szkolenia Młodzieży LZS współfinansowany ze środków Gminy, Zrzeszenia LZS i MSiT. Utworzenie go stało się podwaliną pod dalsze sukcesy klubu. Najbardziej utytułowani zawodnicy i zawodniczki GLKS Nadarzyn to: Xu Jie, Antonina Szymańska, Monika Perzyna, Magdalena Szczerkowska, Natalia Bąk, Klaudia Kusińska, Paulina Narkiewicz, Antoni Witkowski, Michał Bańkosz, Adrianna Szulc, Olga Szymańska, Sandra Wabik, Katarzyna Jelonek, Magdalena Jelonek, Katarzyna Nowocin, Oktawia Karkoszka, Dominika Konofał, Adrian Szeliga. Wszyscy ww. to wielokrotni medaliści Mistrzostw Polski, reprezentanci kraju, uczestnicy i medaliści Mistrzostw Europy i świata.

Trenerzy sekcji tenisa stołowego:

Dariusz Zwoliński - założyciel sekcji i pierwszy jej trener 1992 – obecnie Prezes klubu,

Piotr Witkowski - 1994, obecnie trener grup wczesnego szkolenia,

Nela Mamlina - 1998-2005 - „wiekowa” zawodniczka i trenerka z Białorusi, przez wiele lat była wzorem pracowitości dla kolejnych nadarzyńskich pingpongistów,

Qin Liping - obywatelka Chin - 2001-2007 najpierw zawodniczka w klubie, później trenerka (II trener zwycięskiej drużyny z 2006 roku)

Miro Bednar - 2003-2004 – słowacki trener, z Nadarzyna trafił do Centralnego Ośrodka Szkolenia w Krakowie,



Fot. 17 maja 2014 r. - mecz finałowy ekstraklasy kobiet GLKS Scania Wanzl Nadarzyn z Tarnobrzegiem



Kazimierz Wiszowaty – 2004-2005,

Marcin Kusiński – od 2008 roku trener pierwszej drużyny kobiet, pracę w klubie łączy z funkcją trenera Kadry Narodowej Juniorek,

Magdalena Milczarek – od 2007 roku pełni funkcję trenera grup naborowych,

Zbigniew Grześlak – od 2007 roku łączy funkcję trenera asystenta z byciem zawodnikiem pierwszego zespołu męskiego,

Piotr Napiórkowski – od 2013 roku w Nadarzynie, utytułowany trener Kadr narodowych juniorów i kadetów.

W 2009 roku została założona sekcja piłki siatkowej GLKS Nadarzyn, a udział w rozgrywkach rozpoczęła od sezonu 2009/2010 (II mazowiecka liga kadetek). Od początku sekcję tworzyły uczennice Gimnazjum w Nadarzynie, kochające sport i siatkówkę. W sezonie 2011/2012 dziewczęta wywalczyły awans do I mazowieckiej ligi juniorek, a rok później zdobyły swój pierwszy, historyczny medal przywożąc z Mistrzostw województwa w kategorii kadet brązowy krążek. Od 2012 roku sekcja rozpoczęła szkolenia dziewcząt już od szkoły podstawowej, a w 2014 założyła Akademię siatkówki dla dziewczynek z klas I-III szkół podstawowych. W chwili obecnej z siatkarkami pracuje trójka trenerów, a sport ten uprawia ponad 70 dziewcząt. Największe dotychczasowe sukcesy sekcji siatkówki to: brązowy medal Mistrzostw Mazowsza kadetek w 2013 roku; medale na Międzynarodowym Turnieju o Puchar Morza Czarnego w Bułgarii w latach 2012 i 2013; organizacja już V edycji Ogólnopolskiego Turnieju Nadarzyn CUP; IV miejsce młodego zespołu w rozgrywkach III ligi seniorek; liczne sukcesy w turniejach wojewódzkich i ogólnopolskich; powołanie Iwony Zuzel do Kadry Województwa na Ogólnopolską Olimpiadę Młodzieży w 2013 roku; powołanie byłej zawodniczki klubu Klaudii Algierskiej do kadry narodowej Juniorek; awans zespołu rocznik 2001 do finału Mazowieckich Igrzysk Młodzieży Szkolnej szkół podstawowych w 2014 roku; VI miejsce drużyny Gimnazjum (zawodniczej sekcji) w finale Mazowieckich Igrzysk Młodzieży Szkolnej szkół gimnazjalnych w 2012 roku i współorganizacja tych zawodów.

Od początku lat dziewięćdziesiątych miała miejsce także reaktywacja miejscowej drużyny piłkarskiej, grającej początkowo pod patronatem Gminnego Ośrodka Sportu. W tym okresie grała ona w „B” klasie. Od 1994 roku trenerem drużyny seniorów został Bogdan Lewandowski. W sezonie 1995/1996 drużyna uzyskuje awans do „A” klasy, a funkcję trenera objął Marek Kolečki, w kolejnych sezonach selekcjonerami byli Stanisław Terlecki i Robert Brudziński.

W sezonie 2005/2006 seniorzy grali w IV lidze – trenerem był Marcin Sasal, zaś II zespół grał w lidze okręgowej, ponadto w klubie szkolone były coraz młodsze grupy piłkarzy. Od grudnia 2005 roku trenerem został Tomasz Matuszewski. W 2008 roku awans do III ligi, zaś w 2010 roku do II. Jednak po sezonie 2010/2011 z przyczyn ekonomicznych wycofano zespół, który zgłoszony został do IV ligi. Trenerem został Maciej Terlecki. Od 2012 roku drużyna gra w lidze okręgowej, jej trenerem w 2012 roku został Witkowski. Przez ostatnie lata oprócz drużyny seniorów w Nadarzynie trenują drużyny juniorów, trampkarzy, żaków oraz grupy chłopców z młodszych



roczników. Chętnych jest coraz więcej, a nowoczesne i wciąż modernizowane kompleksy sportowe pozwalają na tworzenie wciąż nowych grup. W 2014 roku trenujących w nadarzyńskim klubie jest ponad 500 osób. Przez nadarzyński klub przewinęły się setki młodych, chętnych do uprawiania piłki nożnej chłopców. Biorą oni udział w rozgrywkach ligi okręgowej w swoich rocznikach, a także w licznych turniejach piłkarskich dla dzieci i młodzieży.

7. Nadarzyn dzisiaj

Nadarzyn w ciągu ostatnich lat stopniowo zmienia swoje oblicze. Dzięki współpracy wielu osób, potencjałowi i zaangażowaniu kolejnych włodarzy i mieszkańców, a także dzięki nowym możliwościom, które dała polskim gminom odzyskana w 1989 roku wolność, a potem przystąpienie do Unii Europejskiej i związane z tym fundusze europejskie, jest to miejscowość nieodlegająca poziomem i warunkami życia od tych, które są w najnowocześniejszych gminach państw Europy Zachodniej. A każdy z nas, jej mieszkańców, zapisuje kolejne karty jej historii...





Pomimo odebrania Nadarzynowi praw miejskich w latach sześćdziesiątych dziewiętnastego wieku, Mieszkańcy Nadarzyna świętowali 550 i 560 rocznicę ich nadania. Tak te wydarzenia opisywał Zastępca Wójta Gminy Nadarzyn Tomasz Muchalski:

„Cały rok 2003 był w Nadarzynie rokiem obchodów jubileuszu, podczas którego miało miejsce naprawdę wiele pięknych i wzniosłych uroczystości. Uroczystości, które przypominając historię Nadarzyna i Parafii budziły w nas sentymentalne wspomnienia, ale i poczucie więzi międzyludzkiej. Wśród szeregu uroczystości, imprez rocznicowych tak było m.in. 17 maja, kiedy to odbyła się uroczysta Sesja Rady Gminy, na której podpisane zostało porozumienie o współpracy z włoską gminą Trevi nel Lazio. Po sesji, na stadionie przy ulicy Żółwińskiej, kibice piłkarscy mogli sięgnąć pamięcią do najlepszych lat polskiej piłki nożnej obserwując mecz Orłów Górskiego, pod kierownictwem najśłynniejszego z polskich trenerów pana Kazimierza Górskiego z dyplomatami Niemiec, Francji, Włoch i Polski oraz samorządowcami. (...) Kolejnym bardzo wymownym punktem obchodów rocznicowych był dzień 15 sierpnia. W 83 rocznicę Cudu nad Wisłą, po Mszy św. odprawionej w intencji Ojczyzny, mieszkańcy Nadarzyna wzięli udział w uroczystościach odsłonięcia zrekonstruowanej tablicy w rynku Nadarzyna, która upamiętnia poległych w obronie Ojczyzny. Uroczystości uświetniła obecność pocztów sztandarowych Związku Kombatantów Rzeczypospolitej Polskiej i Byłych Więźniów Politycznych, Polskiego Stronnictwa Ludowego, Ochotniczej Straży Pożarnej oraz Związku Harcerstwa Polskiego. Tablica z napisem „Poległym Patriotom Ojczyzny w latach 1914-1920; Mieszkańcy Gminy Młochów; 1938 r.” po wojnie została zniszczona strzałami z pistoletu, a później odnowiona w 1988 r., ale już w zmienionej treści. W 2003 r. z okazji obchodów jubileuszu 550-lecia przywrócona została właściwa treść tablicy. Był to piękny wyraz hołdu i oddania czci przodkom walczącym o naszą wolność.

Po uroczystościach, dla upamiętnienia tego wydarzenia, odbył się I Bieg Uliczny Nadarzyna. W biegu wzięło udział ponad 100 osób (...). W tym roku również Święto Plonów czyli tzw. Dożynki miały podwójny wymiar. Pamiętając o tegorocznym trudzie i wysiłku rolników, mogliśmy przez chwilę, podczas homilii głoszonej przez Księdza Proboszcza Grzegorza Krysztofika, głębiej zastanowić się nad przemijaniem życia i podstawami naszej egzystencji. Tak jak to podkreślił Ksiądz Proboszcz, spoiwem łączącym kolejne pokolenia Nadarzynian w jego 550-letniej historii, jest Parafia i Kościół, które nieprzerwanie od wieków służą swoim mieszkańcom.

(...) Zgodnie z utrwaloną już tradycją, zachwycaliśmy się po raz kolejny wieńcami dożynkowymi, których wykonawcy olbrzymim wysiłkiem rokrocznie zaskakują nas swoimi pomysłami. Akcentem wyrażającym jedność naszej małej gminnej wspólnoty, był mecz piłki nożnej pomiędzy radnymi a sołtysami. Ponadto, jak co roku można było podziwiać plody rolne i wziąć udział w licznych zabawach i konkursach.

Myślę, że bardzo udaną i rodzinną imprezą był I Gminny Rajd Rowerowy, który odbył się 20 września. Wzięło w nim udział prawie 170 osób: Rajd miał charakter turystyczny, rowerzyści poznawali historyczne miejsca i zabytki na terenie gminy, później przy ognisku w Młochowie posilili się pieczonymi kielbaskami i wspólną trasą udali się do Nadarzyna. W Nadarzyńskim Ośrodku Kultury odbył się konkurs, którego główną tematyką była twórczość architekta Jakuba Kubickiego. (...)



Kulminacyjnym punktem obchodów 550-lecia nadania Nadarzynowi praw miejskich było nadanie Nadarzyńskiemu gimnazjum imienia Jana Pawła II. O tym, iż gimnazjum patronował będzie Ojciec Święty zdecydowali wspólnie uczniowie, rodzice, grono pedagogiczne oraz Rada Gminy Nadarzyn, podejmując stosowną uchwałę. Poświęcenia popiersia Patrona oraz sztandaru szkoły dokonał ks. Józef Kardynał Glemp, Prymas Polski, który z tej okazji ofiarował Gimnazjum akwarelę przedstawiającą Bazylikę Matki Bożej na Zatybrzu oraz obraz olejny z wizerunkiem Ojca Świętego ufundowany przez Parafię w Nadarzynie. W tej najważniejszej chwili w historii szkoły, wszyscy zgromadzeni byli dumni z tego, że są członkami właśnie tej społeczności, która ma tak wielkiego i znakomitego Opiekuna. Z tego, że zyskała Go w tak znaczącym czasie – w kilka dni po inauguracji 25-lecia pontyfikatu Ojca Świętego, Jana Pawła II i w roku obchodów jubileuszu 550-lecia Nadarzyna. Równie wzruszającym momentem tej uroczystości było spontaniczne wystąpienie Wójta Gminy Łagów, która po powodzi w 2001 roku otrzymała od naszej gminy pomoc finansową.(...)

Nie mniej ważnym i podniosłym wydarzeniem w Nadarzynie z okazji jubileuszu istnienia Parafii, na zakończenie Dni Klementyńskich, była wizyta Nuncjusza Apostolskiego, ks. Arcybiskupa Józefa Kowalczyka w nadarzyńskiej Parafii. Jak już wcześniej wspomniałem jubileusz Nadarzyna ściśle wiąże się z istnieniem Parafii, gdyby Ona nie powstała nie byłoby miasta Nadarzyna. Znamienitym tego wyrazem było uroczyste spotkanie się wszystkich środowisk na zorganizowanej przez Księdza Proboszcza agapie.²⁰³

Obchody 560-lecia, podobnie jak 10 lat wcześniej obfitowały w szereg różnorodnych uroczystości, przedsięwzięć i imprez oraz spotkań różnego rodzaju, w których uczestniczyło wielu mieszkańców Gminy Nadarzyn i znamienitych gości. Świętowanie Jubileuszu rozpoczął uroczysty koncert Orkiestry OSP Nadarzyn w sali widowiskowej pobliskiego Matecznika zespołu Pieśni i Tańca Mazowsze, w którym uczestniczyli zarówno przedstawiciele władz państwowych, powiatowych jak i samorządowych z zaprzyjaźnionych, sąsiednich miast i gmin. W roku jubileuszowym odbył się szereg zawodów i turniejów sportowych dla dzieci, młodzieży i dorosłych (w ponad 20 imprezach sportowych uczestniczyło ponad 2 tys. osób). Były okazjonalne wystawy, konkursy (w tym m.in. plastyczne, literackie, multimedialne, fotograficzne, wiedzy o Nadarzynie), koncerty, pikniki i imprezy rodzinne połączone często z poznawaniem historii Nadarzyna i okolic. W tym m.in. Piknik Rodzinny połączony z IV biegiem o Puchar Wójta, w którym wzięło udział prawie 200 osób, propagująca zdrowy tryb życia rodzinna impreza „Zdrowie na kółkach” połączona z przeprowadzoną po raz pierwszy w Nadarzynie akcją honorowego oddawania krwi, czy też rajd pieszy dzieci i młodzieży połączony z grą terenową. Ważną datą w kalendarzu uroczystości był 17 listopada 2013 roku, kiedy to w nadarzyńskiej świątyni miała miejsce Msza św. koncelebrowana przez JE Kardynała Kazimierza Nycza – metropolitę warszawskiego. „Podczas homilii podkreślił On znaczenie wspólnej pracy dla dobra lokalnej społeczności. Porównując ją do biblijnych talentów powiedział, że każdy z nich jest darem, ale i zobowiązaniem.”²⁰⁴

²⁰³ Wywiad z Zastępcą Wójta Gminy Nadarzyn Tomaszem Muchalskim: „Wiadomości Nadarzyńskie” nr 12 (56) 2003 str. 7-9.

²⁰⁴ „Wiadomości Nadarzyńskie” nr 11 (175) listopad 2013 r. str. 7.



W ramach uczczenia Jubileuszu nadania praw miejskich Nadarzynowi powstała także niniejsza publikacja – będąca wyrazem szacunku dla wszystkich pokoleń, które tworzyły historię miejscowości i tych, które będą tu żyły.

Podsumowaniem idei obchodów zarówno w 2003 jak i 2013 roku są słowa, obecnego Zastępcy Wójta Gminy Nadarzyn Tomasz Muchalskiego zamieszczone na łamach Wiadomości Nadarzyńskich po obchodach 550-lecia w 2003 roku: „(...)Podsumowując, myślę że ten rok obchodów 550-lecia nadania praw miejskich i istnienia Parafii można uznać za bardzo udany. I to nie ze względu na ilość rozdanych chorągiewek, czy też baloników, ale ze względu na możliwość przeżywania razem swojej historii, na możliwość bycia dumnym z tego, iż jest się mieszkańcem tej gminy.

Nierzadko podniosłość tych chwil uszlachetniała nas i wyzwalała otwartość na drugiego człowieka. Z wielką radością obserwowałem jak na kolejnych uroczystościach zacieśnia się integracja społeczeństwa złożonego z różnych środowisk. W moim odczuciu wydarzenia tego roku w naszej małej ojczyźnie pozwalają z optymizmem spojrzeć w przyszłość. Uświadomiliśmy sobie jak wielu jest ludzi dobrego serca i dobrej woli żyjących obok nas. Przy wykorzystaniu tkwiącego w nas dobra jesteśmy w stanie wiele zrobić dla naszej społeczności.”²⁰⁵

Nadarzyn utracił prawa miejskie po ponad 4 wiekach ich posiadania, a po ponad 140 latach od ich utraty znowu bardzo prężnie rozwija się i ma przed sobą jeszcze większe perspektywy rozwoju. miejscowość spełnia wszystkie niezbędne warunki, aby otrzymać prawa miejskie i kwestia ta jest odkładana m.in. ze względu na preferencyjne warunki w ubieganiu się o fundusze unijne dla wsi i małych miejscowości, zapewne powróci w przeciągu najbliższych lat. Przybywa bowiem wciąż nowych mieszkańców i wciąż na lepsze zmienia się oblicze Nadarzyn.

„Czerpiąc mądrość z nauki Wielkiego Polaka Karola Wojtyły – nie zapominajmy, że „pamięć o przeszłości oznacza angażowanie w przyszłość”- z przemówienia okolicznościowego wygłoszonego przez Zastępcę Wójta Gminy Nadarzyn Tomasza Muchalskiego w dniu 17 listopada 2013 r. podczas uroczystości jubileuszowych w Szkole Podstawowej w Nadarzynie.



Fot. Uroczystości Jubileuszowe w dniu 17.11.2013 r:
– Od lewej JE Ks. Kardynał Kazimierz Nycz,
Wójt Gminy Nadarzyn Janusz Grzyb, Przewodnicząca
Radcy Gminy Nadarzyn Danuta Wacławiak,
Zastępca Wójta Gminy Nadarzyn Tomasz Muchalski.
Arch. Referat Promocji UG Nadarzyn.

**Wójtowie Nadarzyna XX – XI w.:**

Aleksander Frączak - 1905-1909

Filip Orlański - 1909-1915

Jan Rudnicki - 1915-1920

Julian Czajkowski - 1920-1924

Paweł Sztyk - 1924-1927

Stanisław Trzosowski - 1927

Walenty Flis - 1927-1932

Władysław Boniecki - 1932-1945

Władysław Paćko - 1945-1950

Przewodniczący Gminnej Rady Narodowej:

Roman Woźniak - 1950-1952

Jan Olszak - 1952-1953

Józef Kowalski s. Edwarda - 1953-1964

Władysław Tucharz - 1964-1972

Naczelnicy Gminy:

Eugenia Zapaśnik - 1973

Witold Sojka - 1973-1980

Jan Łęcki - 1980-1981

Stanisław Dymura - 1981-1990

Wójtowie Gminy:

Antoni Michalak - 1990-1994

Józef Harasym - 1994-1998

Janusz Grzyb - od 1998



Drogi Czytelniku,

Przypadło nam w zaszczytie przygotowanie publikacji historycznej o Nadarzynie, która stać się ma niejako wstępem do kolejnych tego typu opracowań. Historia jest dobrem wspólnym, które ma łączyć, a naszym zadaniem jest je kultywować i o nie dbać.

Pracując nad przygotowaniem niniejszego opracowania staraliśmy się o rzetelność i wiarygodność podawanych informacji – dlatego sięgaliśmy do źródeł i współpracowaliśmy z osobami kompetentnymi, a także z archiwami oraz instytucjami, które służyły nam fachową pomocą.

Powstanie tej pracy nie byłoby możliwe bez ogromnej życzliwości i pomocy wielu osób.

Składamy serdeczne podziękowania Wszystkim Ofiarodawcom zdjęć z archiwów rodzinnych, Wszystkim, którzy udostępnili nam tekstowe materiały archiwalne, służyli podpowiedziami i dobrymi radami. Przede wszystkim Ks. Proboszczowi Andrzejowi Wieczorkowi, Pani Stefanii Łęckiej, Pani Marii Jaworskiej, Panu Albertowi Freyer, Pani Katarzynie Dombskiej, Pani Grażynie Kotońskiej, Pani Irminie Bajerskiej, Panu Leonowi Giżyckiemu, Pani Ewie Marjańskiej, Panu Markowi Żwirskiemu, Panu Danielowi Wolborskiemu, Panu Dariuszowi Zwolińskiemu, Panu Zbigniewowi Witoldowi Siwcowi, Państwu Henryce i Włodzimierzowi Wencel, Pani Katarzynie Onyszk, Pani Izabeli Bogusiewicz, Pani Małgorzacie Nowak, Pani Annie Rosińskiej, Pani Krystynie Masłowskiej, Pani Magdzie Krajewskiej-Suszkiewicz, ks. Jarosławowi Kuśmierczykowi, a także Radnym Gminy Nadarzyn oraz Panu Wójtowi Gminy Nadarzyn Januszowi Grzybowi i współpracującemu przy powstaniu opracowania Wicewójtowi Gminy Nadarzyn Tomaszowi Muchalskiemu.

Dziękujemy wszystkim, którzy wspierali nas dobrym słowem i tym, którzy krytycznymi uwagami mobilizowali do jeszcze rzetelniejszej pracy.

Dziękujemy za pomoc również Muzeum Narodowemu w Warszawie, Archiwum Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Archidiecezjalnemu w Poznaniu.

Zespół redakcyjny



BIBLIOGRAFIA

Literatura:

1. „150 lat Zgromadzenia Sióstr Matki Bożej Miłosierdzia i 100 lat pobytu w Walendowie”, „Wiadomości Nadarzyńskie” 4 (168) 2013, s. 20-21.
2. Album studiosorum Universitatis Cracoviensis, t. III fasciculus I (ab anno 1551 ad annum 1589), wyd. A. Chmiel, Kraków 1896 oraz fasciculus II (ab anno 1589 ad annum 1606), wyd. A.
3. ASK - Archiwum Skarbu Koronnego w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, ks. 27, k. 167 v.; ks. 28, k. 540 v.; ks. 27, k. 442 v.
4. AZB - Akta Ziemskie Błońskie, ks. 4, k. 276; ks. 5, k. 84 v., 251 v.; ks. 3, k. 552 v.; ks. 11, k. 36.; ks. 7, k. 1598.
5. AZG – war. Akta ziemskie i grodzkie warszawskie fragmenta ks. 8, k. 242;
6. AV- Visitatio Archidiaconatus Varsoviensis 159 8- 1603 – Decanatus Blonensis, k. 148 v.-14.
7. Księga przyjęć do prawa miejskiego Starej Warszawy 1506–1586, wyd. A. Bartoszewicz, Nr 361 i 364; nr 439; nr 478; nr 758 Księga przyjęć do..., nr 11, s. 17. Księga przyjęć do..., nr 1185, s. 89, Księga przyjęć do..., nr 122, s. 23; nr 157, s. 25; nr 253, s. 30; nr 364, s. 36; nr 480, s. 43; nr 694, s. 55; nr 726, s. 102 57; nr 1253, s. 93, Warszawa 2000.
8. Bartoszewicz A., „Czas w małych miastach. Studium z dziejów kultury umysłowej późnośredniowiecznej Polski”, Warszawa-Pułtusk 2003.
9. Bogucka M., Samsonowicz H., „Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej”, Wrocław 1986.
10. Bystrzycki A., „Twierdza Dęblin (1837- 1915)” Rocznik Mazowiecki, t. VI, Warszawa 1976.
11. Cabanowski M., „Opowieści o kościołach dawnego dekanatu grodziskiego”, Grodzisk Mazowiecki 1996.
12. Drzewucka M., „Parafia w Nadarzynie – rola w życiu społeczności lokalnej w latach 1848 – 1914”, Praca dyplomowa: Studia podyplomowe historii, Pułtusk 2007.
13. „Encyklopedia powszechna”, T. XIX, Nakład, druk i własność S. Orgelbranda, Księgarza i Typografa, Warszawa 1865.
14. Fijałkowski P., „Początki obecności Żydów na Mazowszu” (do 1526 r.), [w:] „Kwartalnik Historii Żydów” nr 2 2001.
15. Fijałkowski P., „Żydzi na Mazowszu w dobie złotego wieku Rzeczypospolitej” (1527– 1655), [w:] „Kwartalnik Historii Żydów” nr 1 2003.
16. Filipiński H., „Weteran z Nadarzyn”, „Wiadomości Nadarzyńskie”, nr 1 (105) 2008, s. 10.
17. I. Galickiej i H. Sygietyńskiej, Katalog zabytków sztuki w Polsce. T.X, woj. Warszawskie/pod- zeszyt 17 „Powiat Pruszkowski”. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk –Pracownia Inwentaryzacji Zabytków, Warszawa 1970 r.
18. Gawrońska E., „Nadarzyński rynek”, „Wiadomości Nadarzyńskie” nr 9 (77) 2005, s. 11.
19. Giżycki L. – kroniki.
20. Giżycki L. – maszynopis.
21. Giżycki L., „Z dziejów nadarzyńskiego harcerstwa”, „Wiadomości Nadarzyńskie” 4(96) 2007, s. 12.
22. Giżycki L., „Z dziejów nadarzyńskiego harcerstwa”, „Wiadomości Nadarzyńskie” 183 5(97) 2007, s. 17.
23. Giżycki L., „Z dziejów nadarzyńskiego harcerstwa”, „Wiadomości Nadarzyńskie” nr 7(99) 2007, s. 13.
24. Giżycki L., „Z dziejów nadarzyńskiego harcerstwa”, „Wiadomości Nadarzyńskie” nr 8(100) 2007, s. 13.
25. Giżycki L., „Z dziejów nadarzyńskiego harcerstwa”, „Wiadomości Nadarzyńskie” nr 9(101) 2007, s. 12-13.
26. Giżycki L., „Z dziejów nadarzyńskiego harcerstwa”, „Wiadomości Nadarzyńskie” 1(105) 2008, s. 9.
27. Giżycki L., „Z dziejów nadarzyńskiego harcerstwa”, „Wiadomości Nadarzyńskie” 4 (108) 2008, s.10.
28. Gumowski M., „Herby miast województwa warszawskiego”, Polskie Towarzystwo Heraldyczne, Warszawa 1938.
29. Historia administracyjna Gminy Nadarzyn – (arch. Referatu Promocji UG Nadarzyn).



30. „Historia pewnego budynku, który stał się Ośrodkiem Kultury”, „Wiadomości Nadarzyńskie” nr 6 (38) 2002.
31. Horn M., Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce z 1507 r., „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 93 nr 3, 1974.
32. Kmieć A., „Odkrycia archeologiczne na terenie naszej gminy”, „Wiadomości Nadarzyńskie” nr 8 (64) 2004, s. 9-10.
33. Knapieński W., „Notaty do historii kościołów warszawskich, XVI – XIX w.” 1949.
34. „Kościół Parafialny pw. św. Klemensa Papieża Męczennika w Nadarzynie”, (publikacja wydana przez Parafię w Nadarzynie), Nadarzyn 2013.
35. Kozak M., Pyszkowski A., Szewczyk R. (red.) „Słownik Rozwoju Regionalnego”, PARR Warszawa 2001.
36. Kronika Szkoły Podstawowej im. Witolda Doroszewskiego w Nadarzynie.
37. „Krótki opis historyczny kościołów parafialnych, w dawnej diecezji poznańskiej przez Józefa Łukasiewicza”, T.III, Poznań 1863.
38. Księga ławnicza miasta Nowej Warszawy 1416–1485, wyd. A. Wolf, nr 800, Wrocław 1960.
39. „Księga radziecka miasta Starej Warszawy 1447–1526”, wyd. A. Wolf, nr 1601, Wrocław 1963.
40. Księga Wizytacji Kanonicznych 1952–1992 r. Archiwum Parafii Nadarzyn.
41. Lalik T., „Studia średniowieczne”, PAN 2006.
42. List Klementyński, nr 34 z 23.XI.2005.
43. Małczyński K., Bolesław IV. W: Polski Słownik Biograficzny. T. 2: Beyzym Jan – Brownsford Marja. Kraków: Polska Akademia Umiejętności – Skład Główny w Księgarniach Gebethnera i Wolfa, 1936, Reprint: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Kraków 1989.
44. Maliszewski Cz., Kronika parafii (przedruki w zbiorach archiwum parafii pw. św. Klemensa w Nadarzynie).
45. Małecki H., „Dwustulecie Kościoła Warszawskiego w zarysie.” Warszawskie studia teologiczne XI/25 1998.
46. Marjańska E., „Biblioteka Publiczna Gminy Nadarzyn” [w:] zbiorach Biblioteki Publicznej Gminy Nadarzyn.
47. Matricularum Regni Poloniae summaria (dalej – MRPS), wyd. T. Wierzbowski, t. IV, cz. 3, Warszawa 1919.
48. Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400–1508, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, przy współpracy Ryszarda Grzesika, Kraków 2004.
49. „Miasta polskie w tysiącleciu”, t. II, Wrocław 1967.
50. „Miasto bez rabina nie może istnieć. Rabini, podrabini i kandydaci na rabinów Guberni Warszawskiej w latach 1888 - 1912”, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych Departament Edukacji i Współpracy z Zagranicą, Warszawa 2012.
51. Mioduchowska M., Ruch młodzieży wiejskiej w powiecie błońskim (1912 – 1928), [w:] Dzieje Pruszkowa, red. A. Żarnowska, Warszawa 1983.
52. Monografia. Rys historyczny powstania działalność Banku Spółdzielczego w Nadarzynie. Tekst i fotografie Bank Spółdzielczy, 2014.
53. Nowowiejski A. J., „Monografia historyczna napisana podczas wojny wszechświatowej poprawiona i uzupełniona w roku 1930”, Płock.
54. „Na 21 kilometrów” [w:] „Nasza Trybuna”, 10 czerwca 1964.
55. „Ochotnicza Straż Pożarna w Nadarzynie. 100 lat w służbie dla społeczeństwa 1906 – 2006”, pod red. W. Sojki, publikacja okolicznościowa wydana z okazji 100-lecia OSP Nadarzyn.
56. „Pamiętając o historii...”, „Wiadomości Nadarzyńskie” 9 (161) 2012, s. 12-13.
57. Pazyra S., „Geneza i rozwój miast mazowieckich”, Warszawa 1959.
58. Pazyra S., „Studia dziejów miast na Mazowszu od XIII do początków XX wieku”, Lwów 1939.
59. Ptaśnik J., „Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce”, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1934.
60. Reymond J., „Sesja Hirsfeldowska- Medycyna, Dydaktyka, Wychowanie”, Vol XXXVIII, 131 No.11/2006.
61. Roszkowski W., „Najnowsza historii Polski 1980 - 2002”, wyd. Świat Książki, 2004.
62. „Ród Ostrowskich w dziejach Tomaszowa i Rzeczypospolitej” – Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim, Archiwum Państwowe w Piotrkowie



Trybunałskim, Tomaszów Mazowiecki 1991.

63. Rymut K., „Nazwy miast Polski”, Ossolineum, Wrocław 1987.

64. Siczek G., „Pięć wieków Nadarzyna” (maszynopis w zbiorach Biblioteki Publicznej Gminy Nadarzyn).

65. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, t.VI, Warszawa 1893.

66. „Słownik polszczyzny XVI w.”, T. XV, Wrocław 1984.

67. Szulist W., „Ważniejsze szlaki handlowo – komunikacyjne woj. mazowieckiego w XVI - XVIII wieku”, w rocznik Mazowiecki , t.VI, Warszawa 1976.

68. Szmel M., „Niezwyczajna lekcja historii” Wiadomości Nadarzyńskie” Nr 11 (175) 2013.

69. „Wiadomości Nadarzyńskie”, nr 6 (38) 2002, s. 16-17.

70. Wiśniowski E., „Parafie w średniowiecznej Polsce”, Lublin 2004.

71. Wolborski D., „Dzieje Nadarzyna w okresie XV-XVI w. Funkcjonowanie miast prywatnych na Mazowszu w początkach nowożytności”. Rcznik Mazowiecki Tom XXIV.

72. „Wiadomości Nadarzyńskie” nr 11 (175) 2013, s. 7.

73. Wspomnienia p. Irminy Bajerskiej, „Wiadomości Nadarzyńskie” nr 9 (113) 2008, s. 3-4.

74. Wywiad z Zastępcą Wójta Gminy Nadarzyn Tomaszem Muchalskim, „Wiadomości Nadarzyńskie” nr 12 (56) 2003, s. 7-9.

75. Zdroikowa Z. W., „Opis Historyczny Nadarzyna”(Monografia)-praca magisterska pod kierunkiem doc.Mieczysława Dorywalskiego, Łódź 1960.

76. Zieliński S., „Bitwy i potyczki 1863-1864”, Raperswil 1913.

77. Żwirski M., „Osadnictwo żydowskie w Nadarzynie”, Biblioteka Gimnazjum w Nadarzynie.

Źródła internetowe:

1. www.poczeta.com

2. Dz. U. z 1952 r. Nr 27, poz. 185 <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19520270185>

3. Dz. U. z 1952 r. Nr 26, poz. 179; <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19540430191>

4. Dz. U. z 1954 r. Nr 43, poz. 191 <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19540430191>

5. www.nadarzyn.pl; Prezentacja przygotowana przez uczniów Gimnazjum im. bł. Jana Pawła II w Nadarzynie „Non omnis morior”- nie dajmy umrzeć pamięci. O Karolu Łoniewskim.”

6. <http://pl.wikipedia.org/wiki/Szos> <http://biznes.pwn.pl/index.php?module=haslo&id=3889842>

7. <http://www.szkolnictwo.pl/szukaj/Ulicowka>

8. http://www.sztetl.org.pl/pl/article/nadarzyn/16,relacje_wspomnienia/17080,moje-miasteczko-nadarzyn/ przedruk za: Marian Skwara „Pruszkowscy Żydzi. Sześć dekad zamkniętych Zagłada”. Z języka jidysz tłumaczyła Monika Adamczyk-Grabowska.

9. <http://slovník.rolnicy.com/1/lan---miara-powierzchni.html>

10. http://pl.wikipedia.org/wiki/Grzywna_krakowska

11. Encyklopedia Jezuitów; <http://jezuici.krakow.pl/Bibl/enc.118>

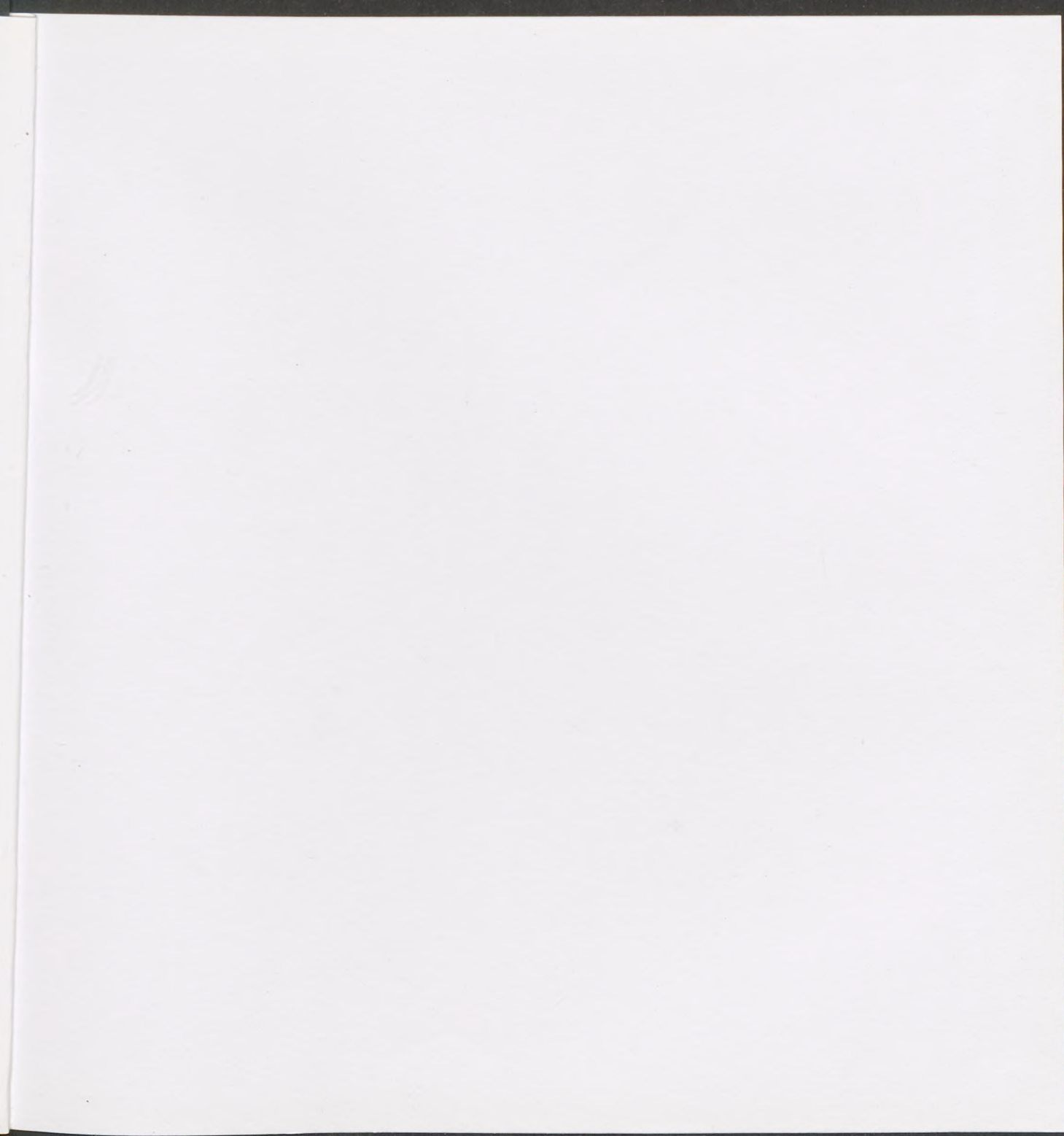
<http://www.sztetl.org.pl/pl/article/nadarzyn/12,cmentarze/8056,cmentarz-w-nadarzynie/> Wirtualny Sztetl - portal społecznościowy o żydowskiej historii lokalnej, multimedialny projekt Muzeum Historii Żydów Polskich

12. www.1944.pl/historia/powstancze-biogramy/158/Wladyslaw_Cieminski



13. www.1944.pl/historia/powstancze-biogramy/Zbigniew_Cieminski
14. Dz. U. z 1948 r. Nr 12., poz. 97 <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?166 id=WDU19480120097>
15. Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego 1913.R.1; Podlaska Biblioteka Cyfrowa: <http://bbc.mbp.org.pl/dlibra>
16. http://ahm.1944.pl/Henryk%20Jerzy_Filipski





Nadarzyn 560-lecie nadania praw miejskich



1453-2013



ISBN 978-83-923726-8-4